

ERDÉLYI MUZEUM

XXI. kötet.

1904.

6. füzet.

Deák Ferencz és a magyar nyelv ügye.

Ha nemzeti életünknek két utolsó századában lefolyt válságos küzdelmeinken végigtekintünk, nyelvünk és nemzetiségünk érvényesítésének kérdése domborodik ki mindenek felett; az foglalkoztatja politikusainkat és íróinkat egyformán, az lelkesedésüknek és aggodásuknak egyik főtárgya.

A törvényhozás azonban csak II. József német nyelvi rendeletének hatása alatt lát nagyobb buzgalommal hozzá, hogy a magyar nyelvet lassanként visszahelyezze jogaiba. S ezen önkényes nyelvrendelet volt a nemzet szerencsésje, mert II. József uralkodása után az 1791. országgyűlésen veszi kezdetét a nemzeti nyelv visszahatásának kora. Törvények készülnek, melyeknek feladata a magyar nyelv elvesztett jogait visszahódítani. Az 1791. évi XVI. törvényezikk már nyíltan kifejezi, hogy idegen nyelvet (értsd a németet) nem szabad behozni az országgyűlésre s addig is, míg a magyar nyelv hivatalos nyelvvé lesz, taníttatását az iskolában elrendeli, majd a tanítás nyelvévé teszi. Az 1792. évi VII. törvényezikk pedig kimondja, hogy közhivatalt csak az viselhet, a ki magyarul tud. Az 1805. évi IV. t.-cz. a magyar nyelv eddigi szűk jogkörét azzal toldja meg, hogy a királyhoz intézendő felíratokat magyarul kell szerkeszteni, a helytartótanácsnak pedig kötelességévé teszi, hogy a magyarul levelező vármegyéknek ugyanazon nyelven válaszoljon. Az 1807. és 1812-iki országgyűlések szintén javaslatokat dolgoznak ki a magyar nyelv terjesztése érdekében. De mindezek daczára nemzeti nyelvünk a helyett, hogy terjedt volna, még szűkebb térre szorult. A nyelvkérdés az 1825—27. országgyűlésen vet erősebb hullámokat, de a rendeknek a magyar nyelv érdekében kifejtett fáradozásai itt is csak egy irányban vezettek sikerre és pedig a mint tudjuk abban, hogy a tudós társaság alapját a király hozzájárulásával megvetik (1827. XI. t.-cz.).

Az 1830. országgyűlés érdeme, hogy a VIII. t.-cz. intézkedése által a nemzet „negyven esztendő folytában — mint Kölesey mondja — esendesen haladó s minden kényszerítést távoztató menetelrel oda jutott, hogy a magyar nyelv a helytartói kormányzásokra s a főtörvényszékekre felemeltetvén s tudása minden hivatalbelinek kötelességévé tétetvén: az egész hazában főnek és köznemesnek törvényesen megállított s természeti jussaiba e részben visszahelyeztetett”.¹

Az 1832—36. országgyűlés is egyik legfontosabb kérdésnek tartja a magyar nyelv jogainak kivívását, különösen hogy a feliratok, a királyi válaszok és a törvények magyar nyelven készüljenek, sőt a rendek felkérlik a főrendeket, hogy ezentúl izeneteiket is magyar nyelven írják. A magyar nyelvű izenetekre gr. Eszterházy Mihály, gr. Károlyi György, Wesselényi és Széchenyi felszólalásai után rá is állanak a főrendek² s az 1833. januárius 26-iki országos ülésre érkezik meg az első magyar nyelvű izenet, a rendek óriási öröme.³ Ekkor még Deák Ferencz nem volt az országgyűlésen, mert Zala vármegye 1833 április 15-én választotta meg először követének, testvére, Deák Antal lemondása után, kit 1833 május 1-sején váltott fel az országgyűlésen.

Deák Ferencz első felszólalása a magyar nyelv érdekében 1834 okt. 16-án tartott országos ülésben történt.⁴ A napirenden

¹ *Izenet a főrendekhez a hazai nyelv tárgyában 1833. jan. 8-án.* Kölesey Ferencz minden munkái; második bővített kiadás Toldy Ferencz által. Pest, 1861. VI. köt., 169. l.

² Kölesey *Országgyűlési naplójában* 1833 januárius 21-én erre vonatkozólag így ír: „A nyelv ügyét tárgyzó irományok már olvasva voltak s gr. Eszterházy Miklós már állott és beszédét tartotta. Kívánta, hogy a főtábla válaszai magyarul legyenek; kívánta, hogy a felírások és törvényezikkelyek a haza nyelvén készüljenek. Gr. Károlyi György követé, kit Wesselényi és Széchenyi, *ὄνω κοσμητορε λαων*, váltának fel. E pillanat lelkesítő vala. Ott állék Somsich mellett, közelemben a szeretetreméltó, lángvérú gyermek, az ön Eötvös Pepim s ily kedvező helyzetben vé ignézni és hallgatni a haza lélekkeltteljes fiait, oly élemény, milyet a sors csak igen ritkán enged”. Kölesey *Minden munkái*. II. kiadás. Pest, 1861. VII. köt., 73. l.

³ V. ö. Kölesey *Országgyűlési naplójának* 75. és 80. ll.

⁴ Deák Ferencz 1833 május 2-án szólalt fel először az országgyűlésen és a magyar nyelv érdekében mondott beszédéig a felmerült egyéb kérdé-

az úrbér tárgyában aug. 28-án kelt királyi leíratra adandó izenet megvitatása volt. Arról tanácskoztak, hogy a Kk. és Rk. sajnálkozásuknak adjanak kifejezést a királyi válaszra nézve, a mely csupán latin nyelven készült, holott az országgyűlés törvényadta jogánál fogva (1836. III. t.-cz.) magyar és latin nyelven tette meg fölterjesztéseit.¹

Deák Ferencz nem csak nemzeti, hanem czélszerűségi szempontból is elítéli a kormánynak ezt az eljárását, mert „a törvény nem csupán a bírák részére alkottatik, érteni kell azt minden egyes polgárnak, a kit kötelez; mert a törvénynek főkölléke az, hogy értse a kinek részére alkottatik. E szerint mint-hogy Magyarországbán a népesség legnagyobb része magyar, a törvényt magyar nyelven alkotni illik és kell.“² A törvényhozásnak egyik főfeladata a nemzeti nyelv terjesztése, ennek pedig egyik leghatalmasabb eszköze a törvényhozás magyarrá tétele. Ez majd kétszeresen ösztönzi a haza idegen ajkú polgárait is a magyar nyelv megtanulására. Annak a kívánságnak pedig, hogy a törvények alkotását magyar nyelven halasszuk el akkorra, a midőn az ország minden lakosa magyarul beszél, helye nem lehet, mert ez az eszköz összetévesztése volna a czállal. De az elnökkel sem érthet egyet, a ki azt mondja, hogy mivel e tárgyban az országgyűlés már egyszer felíratall élt, most azt megújítani nem kell; sőt éppen az által mutatjuk meg,

sekhez 41-szer szólt hozzá, de hogy az ez idő alatt felmerült magyar nyelvi vitákba beleelegyedett volna, semmi nyoma nines.

¹ Ezzel szemben Terstyánszky Imre, a pécsi káptalan követe nem tartja helyén valónak annak bevételét az izenetbe, mert a királyi válasz tárgyát képező úrbéri törvényezikk magyar szövege tökéletlen és hiányos, úgy, hogy hitelesnek csak a latin tekinthető. Deák Ferencz a pécsi káptalan követének ezen szavaira vonatkozólag kifejti, hogy az említett törvényezikk fordításának hiányaira akkor kellett volna megtennie észrevételeit, „a mikor a magyar szöveg megállapításáról folytak a tanácskozások, de Terstyánszky annak idején semmi kifogást sem tett az ellen. Hogy a fordítás hibás-e vagy sem, azt czúttal nem fessegeti, bár elismeri, hogy nem lehet teljesen figyelmen kívül hagyni azon nehézségeket, melyek a két nyelven való dolgozással együttjárnak. Ezen nehézségekből azonban nem következik, hogy a latin szöveget vegyük alapul. *Deák Ferencz beszédei.* Összegyűjtötte Kónyi Manó. I. köt., 89. l.

² Kónyi: *Deák F. beszédei.* I. köt., 90. l.

hogy mennyire szükséges magyar nyelven alkotni a törvényt, ha minél többször sürgetjük annak megvalósítását.

E kivonatból is észrevehetjük, hogy Deák Ferencz e rövid beszéde ugyanazon szigorú logikán épül fel, a mely őt minden közéleti tevékenységében jellemezte. Nincs egyetlen egy gondolat benne, mely a hazafias érzelem mesterséges felkeltésére irányúlna, mégis a hazafias meggyőződés egész ereje árad ki belőle, mely a hagyományos oppositíóval szemben a haladást tűzi ki zászlójára. Deák bölcsesége belátta, hogy a kik a magyar nyelv ügyében a lassú haladás elvét hirdetik, tulajdonképen haladni nem is akarnak; azért sürgeti a magyar nyelv alkalmazását a törvényhozásban, mert — hite szerint — ez leggyorsabban juttatja céljához a nemzet óhaját.

A harminczas és negyvenes évek reformjai az országgyűlési ellenzék köréből indultak ki, de az ellenzék többségének főtörekvését a rendi jogok megvédése alkotta, úgy, hogy a szabadelvű haladásnak olykor épen ő állott az útjában, ha azt veszedelmesnek gondolta a rendi érdekekre nézve. Ennek a régi ellenzéki iránynak megváltoztatásában legfőbb része volt az alsó táblán Kölcseynek és Deáknak. Bármennyire is ellentétes az egyéniségük, abban megegyeznek, hogy az új államalakulás elodázhatatlan feltétele a rendi alkotmány megszüntetése. De míg Kölcsey eszményi politikus volt, Deák főérdeme, hogy Kölcsey ideális politikáját a gyakorlati életben segíti diadalra. Azok is, a kik a latin nyelv megtartása mellett küzdöttek a törvénykezés terén, főként a rendi alkotmány bástyáját akarták védelmezni. Deák pedig a magyar nyelv hódításában épen a nemzeti irányú és demokratikus haladás egyik legfontosabb eszközét látta, azért a nyelvkérdésben nem is szívesen engedett a „lassan haladóknak“.

Deák Ferencz a magyar nyelv érdekében másodízben az 1835 november 2-án tartott kerületi ülésben szólalt fel, a mikor a Kk. és Rk. az ezen ügyben leérkezett s október 5-én kelt királyi leíratot tárgyalták. Ez akként akarta elintézni a dolgot, hogy az ország rendei a magyar nyelv kérdésében az 1792. VII. és az 1805. IV. t.-czikkeken foglalt állásponthez alkalmazkod-

janak¹ s nincs kifogása az ellen, hogy a törvényeket latin és magyar nyelven szerkesszék, de kétes esetekben az irányadó a latin szöveg legyen. Többeknek hozzászólása után Beöthy Ödön bihari követ erre azt indítványozta, hogy az ország rendei „ez órától kezdve se felíratba, se törvénybe egy szót se írjanak többé másként, mint magyarul“, Pázmány Dénes komáromi követ pedig azt kívánja a királyi válasza feleletül adni, hogy az ország rendei a latin szöveget eredetinek soha el nem ismerik. Deák Ferencz felszólalásában mind a két indítványt pártolja, mert ha már a törvényt magyarul hozzák és íratják, maguk részéről csakis a magyar szöveget tekinthetik eredetinek, de Beöthy indítványához szintén örömmel csatlakozik.

Az igazi jogtudós elmeélével és alaposságával mutatja ki, hogy a kormány engedménye tulajdonképen a nyelv ügyének szatirája. Először is olyat enged meg, a mit a rendek nem kértek s maguk nevetségessé tétele nélkül nem is kérhetnek, t. i. hogy szabad legyen a törvényt magyarra fordítaniok. Az pedig, hogy az egyik nyelvű szöveg legyen a másik bírója, nemcsak kevesebb az 1805. törvénynél, de azzal homlokegyenest ellenkezik is, mert az nem mondja ki, hogy a latin szöveg legyen irányadó a magyarral szemben, nem is szólva azon képtelen feltevésről, mely lehetőnek tartja, hogy a két nyelvű törvény egymással ne egyezzek. Nemzeti szempontból különösnek találja, hogy anyanyelvünk mellőzésével a holt latin nyelvű törvényeket állítják oda kötelezőnek, jóllehet a nemzet zöme, kik számára a törvények készültek, nem érti azt a nyelvet. „Hasonlít ez — úgymond — ama tyrannus cselekedetéhez, a ki magas tornyok tetejére íratá apró betűkkel parancsait, hogy puszta szemmel olvashatók ne legyenek s mégis megbünteté az áthágókat“.²

¹ Az 1792. VII. t.-cz. elrendeli, hogy a közép- és felső-iskolákban a magyar nyelv rendes tantárgy legyen, továbbá közhivatalt csak az viselhet, a ki magyarul tud. Az 1805. IV. t.-cz. pedig kimondja, hogy a törvényeket ezentúl latin és magyar nyelven szerkesszék; a törvényhatóságok az udvari kancelláriához két nyelven írhatnak s úgy saját hatáskörükben, valamint a helytartótanácsához intézett levelezéseikben a magyar nyelvet használhatják.

² *Deák Ferencz beszédei.* I. köt., 175. l.

Az ellenzék hasonló szellemű felszólalásaira az alsó tábla a királyi leíratra készített felírat javaslatában ismételve kifejezi azon szilárd elhatározását, hogy mától fogva a törvényjavaslatokat egyedül magyar nyelven szerkesztve terjeszti fel s az ország törvénykönyvébe ezentúl csak nemzeti nyelvünkön alkotandó törvények jöhessenek be. Hiába hivatkozik a személynök az eddigi szokásra s arra, hogy a rendek kívánsága csak a király hozzájárulásával válhat törvénytényé, az ellenzék ragaszkodik elhatározásához. Épen olyan eredménytelenek a kormány legbuzgóbb hiveinek felszólalásai. Senkit sem fegyverez le az a régi nézet, hogy a latin nyelv alkotmányunk palladiuma. De minden elszánt küzdelmük mellett sem sikerül az ellenzéknek meggyőzni a kormányt és a főrendeket, hogy ezen ügyben nincs helye az erőszaknak. Mivel a főrendek nem járultak hozzá, hogy a törvényezikket csupán magyar nyelven terjesszék fel, Nagy Pál az alsó táblának 1835 decz. 9-én tartott kerületi ülésén a mérsékeltőbbek tanácsára azt indítványozta, hogy e tárgyban a nádor közbenjárását kérjék ki; a főrendeknek pedig azt izeni, hogy kifejtett nézeteikhez a nyelvkérdésben tovább is ragaszkodnak s kívánják a felíratok, királyi válaszok és a törvények magyar nyelven való szerkesztését. De ha ezek ez idő szerint nem volnának mind megvalósíthatók, minimalis követelésük az, hogy a törvények magyar szövege szolgáljon eredeti gyanánt.

Deák Ferencz nem osztozott a mérsékeltőbbek nézetében s Nagy Pál indítványát gyakorlati szempontból nem tartotta elfogadhatónak. A rendek kérésére, t. i. hogy a felírat, királyi válasz és törvény mind magyar legyen, tagadó királyi válasz érkezett. Erre a rendek a felíratra nézve kívánságuk megújítását határozták, mert az 1805. törvény korlátait nem akarták átlépni. A királyi válaszok szerkesztése nem lévén hatalmukban, erre vonatkozólag szintén a kérelem útján maradtak. A törvények megalkotását azonban magyarul mi sem tiltja s a midőn kérés útján ezt el nem érhatték, egyszerűen élni akartak természetadta jogukkal. S mit tettek erre a főrendek? A két első kéréshez hozzájárulásukat adták, az utolsót azonban ellenzik. Ezzel szemben merült fel a mérsékeltőbb ellenzék kezdeményezésére a soproni követ, Nagy Pál indítványa a nádori

közbenjárásra vonatkozólag, a melyet a törvény azon esetre ajánl, ha a nemzet és fejedelem között nem jöhet létre meg-egyezés. Deák szerint ez háromféleképen történhetik. Először az eddig készült feliratok elvei szerint, a mi a főrendek előre-látható hozzájárulása nélkül egyrészt semmi sikerrel nem kecse-gtet, másrészt a rendek általa eddigi lépésüket tettleg maguk rosszalnák. „Másodszor lehetne a közbenjárást csak általában, minden elvekhez kötés nélkül kikérni. Ennek könnyen az lehetne a következménye, hogy a királyi válasz végső záradékától a felség elállana s helyébe vagy semmit sem mondana, vagy pedig azt, hogy a magyar is eredeti legyen“,¹ a mi csak a zavart még fokozná. A harmadik már Nagy Pál minimalis követelése lehetne. Ezzel a magunkkal való alkudozással nemesak a saját elveinket tagadnók meg, hanem a jövő országgyűlés előrehala-dásának is útját vágják. Épen azért ő továbbra is megmarad a rendek előbbi végzése mellett. Deák álláspontja azonban, bár-minő merészséggel is küzdöttek mellette Bezerédj Pál, Lónyay Gábor s többen, kisebbségben maradt. A többség elhatározá a nádori közbenjárás igénybevételét, a mit József nádor készség-gel teljesített is. A király hallgatva a nádorra, a közingerült-ségre való tekintettel belecgyezik, hogy már az ezen ország-gyűlésen alkotott törvényeket magyar és latin nyelven terjesz-szék fel a király elé jóváhagyás végett és kétséges esetben *az eredeti magyar szöveg legyen irán,adó*. A rendek hálás szívvel fogadják ugyan a király elhatározását, de legott kifejezést adnak azon óhajtságuknak, hogy ezentúl az országgyűlési feliratok, királyi válaszok és törvények *kizárólag* magyar nyelven készül-jenek.

A magyar nyelv érdekében kifejtett nemzeti tevékenység-nek mesteri képét adja Deák Ferencz követjelentése Zala vár-megye rendeihez az 1832—36. országgyűlésről,² melyet Herte-lendy Károly követtársával egyértelműleg készített. Szinte szo-kratlanul lángoló hazafias érzéssel beszél arról a küzdelemről és eredményekről, melyeket az országgyűlés a magyar nyelv ügyé-

¹ Kónyi: *Deák Ferencz beszédei*. I. köt., 179. l.

² L. *Deák Ferencz beszédei*. I. köt., 218—223. ll.

ben folytatott és elért. De mielőtt a jelen küzdelmeit rajzolni, klasszikus tömörségű történeti visszapillantást nyújt, miként szorította ki a latin nyelv a magyart a törvénykezésből, közigazgatásból és az iskolából; majd áttér azokra a törekvésekre, melyeket a nemzet 1790-től fogva az országgyűlésen folytatott nyelvünk érdekében s csak azután tér át a jelen országgyűlés tevékenységére. A nyelvkérdés minden lényegesebb mozzanatára kiterjeszkedik, hol lelkesedve a remélt vagy kivívott eredmény fölött, hol esüggedve és elkeseredve az akadályok miatt. Így a kormány és a főrendek ellenállására vonatkozólag írja, hogy a követek közül, vele együtt, többen kijelentették, hogy készebbek minden törvény nélkül eloszlani, mint elismerni a latin szöveg elsőségét a magyar fölött. Az elért eredményekről beszélve pedig ezt mondja: „Buzgó örömmézzel mondhatjuk el, hogy a miket ezen országgyűlés a honi nyelvnek ügyében eszközölt, hazánkra és nemzetünkre nézve nem haszon nélkül valók. Teljesedett legforróbb óhajtásunk s legalább törvénye magyar már a magyarnak. Azonban sok, igen sok teendő van még hátra, hogy törvénykezésünknek s a közigazgatásnak minden ágában, nevelésünknel s a magyar katonaságnál, egyszóval a nyilvános közélet minden viszonyaiban, honi nyelvünké legyen azon elsőség, mely eddig a latin nyelvnek tulajdonított, de esüggedést nem ismerő állhatatosság és munkás iparkodás biztosan célra vezetnek. Sok függ önmagunktól, sok a körülményektől s legtöbb attól, ha a körülményeket okosan használni tudjuk. Csak soha el ne felejtjük, hogy nemzeti önállásunk fönmaradása nyelvünk sorsával válhatatlan kapcsolatban áll”.¹

Deák követjelentésében *a magyar vezényleti nyelvre* is kiterjeszkedik. Ismeretes dolog, hogy a nyelvkérdés a hadseregben már 1792 óta több országgyűlésen beszéd tárgyát alkotta. Deák Ferencz megyéje részéről kapott útasítás szerint az 1836-iki országgyűlésen is többekkel együtt előadta és sürgette mindazt, a mit e tárgyban az ország rendei 1830-ban Ő felségéhez fölterjesztettek, t. i. hogy a magyar és vég helyi ezredeknél a vezénylet magyar legyen s a tisztek csak olyanok lehessenek,

¹ *Deák Ferencz beszédei*. I. köt., 222. 1.

a kik született magyarok és magyarul tudnak. A karok és rendek nevezetes többsége azonban jónak látta e kívánságokat elhatalasztani arra az időre, a mikor a körülmények kedvezőbb sikerrel kecsegtetnek.

A magyar nyelv ügyében készült felirat (1836 márcz. 16.), melyben szintén része volt Deáknak, a magyar nyelv behozatalát a magyar katonaságnál újlag megsürgeti, de a reá érkezett királyi válasz most sem ígér többet, mint hogy a magyar és határőri ezredek fő- és alsóbb tisztjeinek kinevezésénél majd tekintettel lesznek a magyarokra és a magyar ifjakra módot nyújtanak, hogy a hadi akadémiákon előkészülhessenek a katonai szolgálatra.

S valóban ezen országgyűlésnek nem is vethetjük szemére, hogy nem tett meg mindent a nemzeti nyelv jogainak szélesítésére. Az elért eredmény azonban a kifejtett küzdelemmel még sem áll arányban. Sőt a nemzet a csekély sikernek sem örülhetett sokáig, mert Metternich megsokalta az eddigi engedményeket, a mikor tehette, a törvény alkalmazása elé gördített akadályokat. Tanácsára a király megtagadta az úrbéri javaslatok szentesítését, mivel a nádor csak a hitelesnek kimondott magyar szöveget írta alá s azzal az útasítással küldte vissza, hogy az új törvény szerint a törvények magyar és latin szövege egyaránt szentesítendő és csak kétség esetén irányadó a magyar szöveg. Úgy, hogy csak miután a nádor mind a két szöveget aláírta, nyert királyi szentesítést az úrbéri javaslat.¹

Az e tárgyban küldött királyi leírat azonban ismét egy új sérelmet ejtett a nyelvtörvény szellemén az által, hogy az csupán latin nyelven küldetett le a rendeknek. Az ügyet az 1836 márczius 18-án tartott kerületi ülés tárgyalta, a melyen Kajdácsi Antal szólalt fel. Elvárta volna, — úgymond — hogy a királyi leíratot, ha már nem egészen magyar, legalább magyar és latin nyelven küldik le. Mivel ebben csalódott, azt javasolja, hogy a rendek a magyar nyelv ügyében határozzák el magukat tetteles lépésre s csak magyar felíratot terjesszenek fel. Az indítványnak Deák Ferencz ellene szólt. Szerinte a rendek már

¹ L. Szilágyi: *A magyar nemzet története*. IX. köt., 389. l.

csak azért sem léphetnek a tettegesség útjára, mert a magyar nyelv tárgyában épen néhány nap előtt tettek felterjesztést, tehát annak elintézését be kell várniok. De azt már ő sem tartja hallgatással mellőzhetőnek, hogy az uralkodó, jóllehet a törvények magyar szövegét fogadta el eredetinek, a királyi válaszban még sem a magyar szövegre hivatkozik, hanem a latinra. Ez veszélyes példa, mely a jövőben a nemzetnek királyi helybenhagyással megerősített jogát kockáztathatná. Ezt pedig a rendek szó nélkül nem hagyhatják, mert ez már egyezkedés tárgya nem lehet többé.¹ Itt Deákban ismét a szigorú jog alapjára helyezkedő állámférfiút látjuk, ki a minő szigorú őre a szerzett nemzeti jogoknak, épen olyan nemes ellenfél a küzdelem fegyverének megválasztásában, a melyek közül, mint az eddig ismertetett beszédeiből is kitetszik, az önmagával alku-dozást nem tűrő szigorú következetességet tartja a legezéltre-vezetőbbnek.

A legközelebbi, az 1839—40. országgyűlésen, mely először mutat elvi alapon szervezkedett pártalakulást, Dessewffy Aurél tiszta konservativizmusával szemben Deák Ferencz szabja meg a szabadelvű politika egyedül helyes irányát s a régi ellenzék különböző elemeit egy hatalmas pártban ő egyesíti. Míg azelőtt az ellenzék jó része tisztán sérelmi politikát folytatott, az új Deák-féle ellenzék a sérelmek orvoslását a haladás föltételének tekinti és azért sürgeti a reformok életbeléptetését. Deák Ferencz jogérzéke és bölcs belátása a két ellentétes irányt szerencsésen egyeztetni össze. S hogy az ellenzék ez irányban hovatovább erősödött, Deák öntudatos vezetésén kívül a kormány ingadozó politikájának köszönhette. Immár be kellett látnia a kormánynak, hogy az ellenzék, a mely a nemzet lételét fenyegető rendszer ellen emeli föl tiltakozó szavát, már nem némíthatja el s üres ígérekkel nem elégítheti ki. A közbizalmatlanságot csak pozitív tények szüntetik meg. E tekintetben első követelésül megint a nyelvkérdés merült fel. S a rendeknek sikerült is mindjárt az országgyűlés kezdetén két fontos engedményt kieszközölni a kormánytól. Sárközy Kázmér fehérmezyei követ

¹ *Deák Ferencz beszédei*. I. köt., 204. l.

indítványára a nádor útján azzal a kéréssel fordulnak a királyhoz, hogy az országgyűlés megnyitásakor magyar nyelven üdvözölhessék őt. A király beleegyezésére Kopácsy József herezegprimás csakugyan magyar beszéddel fogadja a királyt. Az ügy országgyűlési előzményei a következők voltak:

Az 1839. évi június 2-án tartott országos első ülésen Sárközy indítványát a magyar üdvözlésre vonatkozólag elfogadták a rendek, de a midőn arra a kérdésre tértek át, hogy mit izenjenek erről a főrendeknek, Deák Ferencz azt ajánlotta, kérjék meg a főrendeket, hogy a rendek határozatához ők is járuljanak hozzá. Az elnök az idő rövidségénél fogva az ügynek országos tanácskozás tárgyává tételét nem tartván alkalmasnak, a nádori közbenjárás igénybevételét kéri. Marczibányi Lőrincz, Nyitra megye követe szintén a nádori közbenjárást támogatta, követni akarván e tekintetben a múlt országgyűlés nyomdokait. Deák Ferencz a tanácskozás folyama alatt még egyszer felszólalt s második felszólalásában újlag hangoztatja, hogy a táblai határozatot a főrendekkel okvetlenül közölni kell, mert a főrendek az országos rendek egyik kiegészítő részét teszik, tehát hozzájárulásuk nélkül Ő felségét az országosan egybegyűlt rendek nevében általánosan nem üdvözölhetik. Deák Ferencz azonban a nádori közbenjárás kikérését sem helyesli olyan értelemben, mint azt Nyitra megye követe gondolja. A magyar közjog szerint a nádori közbenjárásnak ott van helye, a hol a király és a nemzet felfogása között ellentétek merülnek föl. Nádori közbenjárásról pedig ilyen értelemben most szó sem lehet. Itt a nádornak legfőllebb az lehet a szerepe, hogy a rendek és főrendek közös megállapodását mint az országgyűlés közóhajtását adja tudtúl Ő felségének.¹ A rendek a nádori közbenjárást ilyen értelemben fogadták el.

Ezen országgyűlés a magyar nyelv ügyében egyéb fontos eredményeket is képes felmutatni. A nádor közbenjárására engedélyt kapnak a rendek, hogy a feliratokat kizárólag magyar nyelven készíthessék s a mennyiben ezen kívánságuk az eddig hozott nyelvtörvények (1792. VII., 1805. IV., 1833—36. III. t.-cz.)

¹ *Deák Ferencz beszédei.* I. köt., 262. 1.

csak azért sem léphetnek a tettegesség útjára, mert a magyar nyelv tárgyában épen néhány nap előtt tettek felterjesztést, tehát annak elintézését be kell várniok. De azt már ő sem tartja hallgatással mellőzhetőnek, hogy az uralkodó, jóllehet a törvények magyar szövegét fogadta el eredetinek, a királyi válaszban még sem a magyar szövegre hivatkozik, hanem a latinra. Ez veszélyes példa, mely a jövőben a nemzetnek királyi helybenhagyással megerősített jogát kockáztathatná. Ezt pedig a rendek szó nélkül nem hagyhatják, mert ez már egyezkedés tárgya nem lehet többé.¹ Itt Deákban ismét a szigorú jog alapjára helyezkedő állámférfiút látjuk, ki a minő szigorú őre a szerzett nemzeti jogoknak, épen olyan nemes ellenfél a küzdelem fegyverének megválasztásában, a melyek közül, mint az eddig ismertetett beszédeiből is kitetszik, az önmagával alkudozást nem tűrő szigorú következetességet tartja a legcélszerűbbnek.

A legközelebbi, az 1839—40. országgyűlésen, mely először mutat elvi alapon szervezkedett pártalakulást, Dessewffy Aurél tiszta konservativizmusával szemben Deák Ferencz szabja meg a szabadelvű politika egyedül helyes irányát s a régi ellenzék különböző elemeit egy hatalmas pártban ő egyesíti. Míg azelőtt az ellenzék jó része tisztán sérelmi politikát folytatott, az új Deák-féle ellenzék a sérelmek orvoslását a haladás föltételének tekinti és azért sürgeti a reformok életbeléptetését. Deák Ferencz jogérzéke és böles belátása a két ellentétes irányt szerencsésen egyezteteti össze. S hogy az ellenzék ez irányban hovatovább erősödött, Deák öntudatos vezetésén kívül a kormány ingadozó politikájának köszönhető. Immár be kellett látnia a kormánynak, hogy az ellenzék, a mely a nemzet lételét fenyegető rendszer ellen emeli föl tiltakozó szavát, már nem némíthatja el s üres ígéretekkel nem elégítheti ki. A közbizalmatlanságot csak pozitív tények szüntetik meg. E tekintetben első követelésül megint a nyelvkérdés merült fel. S a rendeknek sikerült is mindjárt az országgyűlés kezdetén két fontos engedményt kieszközölni a kormánytól. Sárközy Kázmér fehérmezei követ

¹ *Deák Ferencz beszédei*. I. köt., 204. l.

indítványára a nádor útján azzal a kéréssel fordulnak a királyhoz, hogy az országgyűlés megnyitásakor magyar nyelven üdvözlhessék őt. A király beleegyezésére Kopácsy József hercegprimás csakugyan magyar beszéddel fogadja a királyt. Az ügy országgyűlési előzményei a következők voltak:

Az 1839. évi június 2-án tartott országos első ülésen Sárközy indítványát a magyar üdvözlésre vonatkozólag elfogadták a rendek, de a midőn arra a kérdésre tértek át, hogy mit izenjenek erről a főrendeknek, Deák Ferencz azt ajánlotta, kérjék meg a főrendeket, hogy a rendek határozatához ők is járuljanak hozzá. Az elnök az idő rövidségénél fogva az ügynek országos tanácskozás tárgyává tételét nem tartván alkalmasnak, a nádori közbenjárás igénybevételét kéri. Marczibányi Lőrincz, Nyitra megye követe szintén a nádori közbenjárást támogatta, követni akarván e tekintetben a múlt országgyűlés nyomdokait. Deák Ferencz a tanácskozás folyama alatt még egyszer felszólalt s második felszólalásában újrolag hangoztatja, hogy a táblai határozatot a főrendekkel okvetlenül közölni kell, mert a főrendek az országos rendek egyik kiegészítő részét teszik, tehát hozzájárulásuk nélkül Ő felségét az országosan egybegyűlt rendek nevében általánosan nem üdvözölhetik. Deák Ferencz azonban a nádori közbenjárás kikérését sem helyesli olyan értelemben, mint azt Nyitra megye követe gondolja. A magyar közjog szerint a nádori közbenjárásnak ott van helye, a hol a király és a nemzet felfogása között ellentétek merülnek föl. Nádori közbenjárásról pedig ilyen értelemben most szó sem lehet. Itt a nádornak legföllebb az lehet a szerepe, hogy a rendek és főrendek közös megállapodását mint az országgyűlés közóhajtását adja tudtúl Ő felségének.¹ A rendek a nádori közbenjárást ilyen értelemben fogadták el.

Ezen országgyűlés a magyar nyelv ügyében egyéb fontos eredményeket is képes felmutatni. A nádor közbenjárására engedélyt kapnak a rendek, hogy a feliratokat kizárólag magyar nyelven készíthessék s a mennyiben ezen kívánságuk az eddig hozott nyelvtörvények (1792. VII., 1805. IV., 1833—36. III. t.-cz.)

¹ Deák Ferencz beszédei. I. köt., 262. l.

módosítását vonná maga után, felírat alakjában terjesszék azt hozzá. A király ezen kijelentését a rendek az 1839 október 25-én tartott kerületi ülésben tárgyalták s Klauzál Gábor csongrádi követ indítványozta, hogy felíratukban kérjék meg Ő felségét, fogadja el az ezentúl csupán magyar nyelven készítenő fölterjesztéseket. Pázmándy Dénes, Komárom megye követe ezzel szemben kijelentette, hogy „nem tud rá példát, melynél fogva a nemzetnek azt, a mit a nádor közbenjárásával megnyert, még felírat útján kellett volna kérnie“, tehát a felírást mindjárt magyar nyelven kell szerkeszteni. Mivel Pázmándynak az 1805. országgyűlésre való hivatkozásával Deák Ferencz ismét módot talált arra, hogy egy fontos közjogi kérdést tisztázzon, hozzászólt a kérdéshez. Komárom megye követével — úgymond — csak azon esetre érthetne egyet, ha már Ő felsége a jelen királyi válasszal megegyezett volna a tisztán magyar felírásban, de épen útasította a rendeket, hogy ez ügyben a szokott felterjesztéssel éljenek. Továbbá miként a fentebbi esetben,¹ úgy ez alkalommal sem lehet beszélni nádori közbenjárásról, a meny nyiben ez sem olyan eset, a hol közbenjárásra volna szükség. Itteni eljárása a nádornak csak bízalmas természetű informatio számba mehet. Az 1805. országgyűlés eljárása, „a mely columnariter magyar és latin nyelven tette fölterjesztéseit, okúl azt adván, hogy Ő felsége már 1792-ben motu proprio megengedte az ily módú felíratot“, nemesak nem hasonlít, sőt ellenkezik a mostani esettel, mert akkor még nem volt törvény, a mely megállapította volna a felíratok módját. De miután az 1805. országgyűlés elhatározta a kétnyelvű felíratokat, mindaddig, míg azt hatályon kívül nem helyezzük, kötve vagyunk általa. Most, a midőn a király kész a nemzet kívánságát teljesíteni s csak a szokásos felírás megtételét kívánja még ezen ügyben, a tisztán magyar nyelvű felírás erőszakolása egyesek előtt visszatetszést szülhetne. Épen azért ő a csongrádi követ indítványához csatlakozik, mert annak elfogadása után is alkalma lesz a rendeknek tagadó válasz esetén megtenni az egyedül magyar felírást. Ez az út helyesebb, mert a nemzetnek a fejedelem szavába

¹ T. i. Ő felsége magyar nyelven fogadása ügyében. V. ö. *Deák Ferencz beszédei*. I. köt., 262. 1.

helyezett bizalmáról tesz tanúságot.¹ A vita eredménye Klauzál Gábor javaslatának elfogadásával végződött. Deák Ferencz pedig a midőn a fejedelem és a nemzet közötti érintkezés alapjául a bizalmat jelölte ki, olyan eszmét vetett közéletünkbe, a melynek később az 1867-iki kiegyezés vette nagy hasznát. Ismeretes dolog ugyanis, hogy Deák híres húsvéti czikke, a mely a *Pesti Napló* 1865 április 16-iki számában jelent meg, szintén a fejedelem iránti bizalmat hirdette a kiegyezés nélkülözhetlen alapjának.²

Ezen országgyűlésnek a magyar nyelv érdekében még egyéb kívánságai is voltak. Ezek közül fontosabbak a következők: Nem csak az országgyűlések feliratai, hanem a törvényhatóságoké is magyarul szerkesztendő; nem csak a helytartótanács, de az udvari kamara is magyarul levelezzon; az anyakönyveket három év alatt mindenütt magyarul kell vezetni; lelkipásztor nem lehet, ki magyarul nem tud; a magyar nyelv tudását a katonai véghelyeken is gyarapítani kell; a magyar ezredek parancsnokságai a magyarországi törvényhatóságokkal magyar nyelven levelezzenek.³

A közhangulat nyomása alatt létrejött új nyelvtörvényben a horvátok a magyar nyelv erőszakolását látták. Ezért a rendeknek 1839 július 16-án tartott országos ülésén, a mikor a magyar nyelv érdekében készült izenetet és törvényjavaslatot tárgyalták, Busán Herman horvátországi követ felszólalt s azt kívánta, hogy e rendelkezéseket ne vonatkoztassák a horvát nemzetre s egyúttal a horvátok nevében óvást tett a nemzetiségük lerontására czélzó ezen merénylet ellen. Zsedényi Ede, Szepes megye követe pedig azt ajánlja, hogy az új nyelvtörvény rendelkezése a horvátokra csak tíz év múlva lépjen érvénybe. Ürményi József fehérmegyei követ elfogadja az indítványt, de megjegyzi, hogy a horvát nem nép, hanem nemzet. Deák Ferencz is hozzászól az indítványhoz. Mindenekelőtt kijelenti, hogy az 1741. LX. t.-cz. intézkedése szerint a horvát nem külön nemzet, hanem a horvátok Magyarországnak „filii nativi“ s mind

¹ *Deák Ferencz beszédei*. I. köt., 327. l.

² *Deák Ferencz beszédei*. III. köt., 305. l.

³ Szilágyi: *A magyar nemzet története*. IX. köt., 490. l.

az egyházi, mind a világi hivatalokban részesek; ha tehát mindenben részesek, szükséges, hogy mindenben magyarok is legyenek. Zsedényi Ede indítványához csak azért járúl, „hogy a törvény sikereltetését lehetővé tegye“. Bár nem reméli, hogy a horvátokat valaha megmagyarosíthatják, mert számuk bármily kicsiny is, nyelvükhöz annyira ragaszkodnak, hogy ha a magyarok oly lelkesedéssel pártolnák a maguk nyelvét, mint azok, akkor nem állnánk ott, a hol most. Mindamellett a magyar nemzet elvárhatja a horvátoktól, hogy a holt latin nyelv helyett diplomatikus nyelvül a magyart fogadják el.¹ A kormány azonban az ellenzék azon szándékát, hogy a közjogi kapcsolatból kifolyólag a megszabott korlátok között a magyar nyelvnek Horvátországban is érvényt szerezzenek, újlag meghiusítja, a mennyiben a szentesített magyar nyelvtörvényt a kapcsolt részekre nem terjeszti ki.

Az 1839—40. országgyűlés befejezése után Deák Ferencz követjelentésében, melyet Zala vármegye 1840. július 27-én tartott közgyűlésén nagy ovatiók közepette mondott el,² szintén foglalkozik a rendeknek a magyar nyelv ügyében folytatott eredményes küzdelmeivel. Részletesen ismerteti az 1840. VI. t.-cz.-ben foglalt vívmányokat, miként azt a fentebbiekben láttuk. Különösen örömmel tölti el az, hogy „ezentúl mind szóval, mind írásban honi nyelven szól fejedelméhez a magyar is“.³

Az 1839—40. országgyűlésen Deák, a mint követjelentésében olvassuk, megint szóvá tette az 1830-iki felirat kívánságainak megvalósítását a magyar hadseregre vonatkozólag és ezt az újonczok megajánlásához múlhatlan föltételül kötötte ki, de a többség, mint a múlt országgyűlésen, most sem járúl hozzá. Az 1840. VI. törvényezikk a magyar nyelvnek mindössze annyit biztosít a hadseregben, hogy ezentúl a magyar ezredek kormányainak a magyar törvényhatóságokkal magyar nyelven

¹ Deák Ferencz beszédei. I. köt., 286. l.

² A közgyűlési jegyzőkönyvnek idevágó részletét közli Kónyi: Deák F. beszédei. I. köt., 409. l.

³ Követjelentés az 1839—40-iki országgyűlésről. Deák F. beszédei. I. köt., 425. l.

kell érintkezniök s a magyar nyelv tudását a katonai véghe-lyeken is gyarapítani kell.

De arról sem feledkezik meg Deák, hogy mi mindent kell még tennünk nyelvünk ügyében; mert minden előrelépés csakhamar szükségessé teszi a másikat. A jövő országgyűlések feladata lesz, hogy a királyi válaszok magyar nyelven készüljenek, hogy a törvények latin nyelven szerkesztése, melyet már most is csak túrt az országgyűlés, teljesen elmaradjon, hogy az iskolában magyar legyen latin helyett a tanítás nyelve. Szóval Deák elve az, hogy lépésről-lépésre kell haladni a reformok terén mindabban, „a mit a nemzetnek csüggedést nem ismerő általános közkívánata közszükséggé tett.¹ Sajnos, hogy a következő országgyűléseken e nagy feladatok megvalósításában Deák Ferencz nem vehetett részt.

Az 1843—44-iki országgyűlésre Deák Ferencz azért nem vállalta el megyéje megbízatását, mert ott is az a párt győzött, a mely a háziadó és a közmunkák költségeinek megszüntetése ellen foglalt állást. Deák pedig, mivel a „nem adózunk“ elve meggyőződésével ellenkezett, visszaútasítá a követséget. Sőt másodizben történt megválasztása után sem fogadta el azt, mert nem akarta kitenni magát annak a szemrehányásnak, hogy korteskedésnek köszönheti mandátumát; jólehet a szabadelvű-párt óriási erőfeszítés után határozatát az adózásra vonatkozólag később megváltoztatta. De ő el akarta kerülni még a látszatát is annak, hogy „a haladásnak és jó ügynek legszentebb elvei“ megyéjében esetleg miatta támadásoknak legyenek kitéve.² Bárminő nagy is volt a veszteség, melyet a haladás ügye szenvedett az által, hogy Deák nem jelent meg az országgyűlésen, ez ő subjectiv okai és alkut nem ismerő férfias állhatatossága előtt meg kell hajolnunk. Így természetesen Deák azon elszánt küzdelmekre, melyek az országgyűlésen a magyar nyelv érdekében folytak s az 1844. II. t.-cz. megalkotására döntő befolyást nem gyakorolhatott.

¹ Követjelentés az 1839—40-iki országgyűlésről. *Deák F. beszédei.* I. köt., 427. l.

² E kérdésre vonatkozólag lásd Deák Ferencznek 1843 szept. 3-án kelt levelét Klauzál Gáborhoz. Közli Kónyi: *Deák F. beszédei.* I. köt., 519. l.

Ez a nyelvtörvény nem kevésbé fontos vívmányokat mutathat fel, mint az előbbieik. Itt teljesül a nemzetnek azon régi vágya, hogy a magyar nyelv nemcsak az országgyűlési tárgyalásokban, hanem a törvénykezés és közigazgatás minden ágában, föl az udvari kancelláriáig, valamint az összes közoktatásban is kötelezővé lesz.

Deák Ferencz ha az országgyűlésen nem is lehetett semmit e tekintetben, legalább megyéjének 1843 november 10-én tartott közgyűlésén mondott véleményét a magyar nyelv és a nemzetiségek ügyében. Itt ugyanis szóba került, hogy a királyi városok tanácskozásaiban a képviselők választásakor többen németül szólalnak fel. Az az indítvány merült föl, hogy Zala vármegye követe e sérelem orvoslását kérje az országgyűlésen s többen kívánták, hogy mind a választók, mind a választottak csak magyarul beszéljenek s az országgyűlés „praeclusi terminust” tűzzön ki, a meddig a polgárok a magyar nyelvet megtanulni tartoznak. Deák Ferencz nem látja helyén valónak, hogy a ki magyarul nem tud, azt a választási jogból kizárják. „Sok érdeket — úgymond — nem szabad sérteni, mert haladásunkat gátolja s csak ingerültséget szül. A nemzetiség ügyében praeclusi terminust szabni nem foganatos, a magyar nyelvvel élésre a polgárokat inkább privát capacitatio útján kell vezéreltetni”.¹ Bizonyítja ezt az országgyűlések példája a latin nyelv kiszorításával. E tekintetben nem az erőszak, hanem a buzdítás, tanítás és iskolák használhatnak. S Deák Ferencz e nézete, ki a jog és méltányosság elvét sohasem tévesztette el szeme elől, de különösen a nemzetiségi kérdésben, a közgyűlésen teljes diadalt aratott.

Deák Ferencznek, bár betegsége miatt visszavonulva élt ekkor Kehidán, jelentékeny része volt az 1847 június 6-án kiadott ellenzéki nyilatkozat kidolgozásában is. Ugyanis a kormány Apponyi György grófnak kancellárrá való kinevezése után a maga támogatására pártot alakított, a mely rendszeres gyűléseket tartott s 1846 november 12-én részletes programot bocsátott ki. Az ellenzék, hogy különböző árnyalatait szorosab-

¹ *Deák Ferencz beszédei*. I. köt., 528. l.

ban egyesítse, 1847 márcziusában tartott gyűlésén szintén foglalkozott a programm készítésének eszméjével s az előkészítő bizottság tagjai közé Deák Ferenczet is megválasztotta.¹ Deák bár ellene volt a programmkészítésnek, de később, komoly betegeskedése daczára, vállalkozott egy olyan ellenzéki nyilatkozat készítésére, a mely nem bocsátkozik a részletekbe, csupán az általános elveket tűzi ki. Erről mondja Kemény Zsigmond, hogy „Deák Ferencz a létező iratokból alkotá össze a nyilatkozatot oly eklekticizmussal, mely minden töredéket kibékíte, a nélkül, hogy kielégített volna.“²

Ebben a nyilatkozatban Deák rámutatva a magyar alkotmányos ellenzék igazi ellenőrző feladatára a kormánynyal szemben, megállapítja, hogy a magyar kormány törvényeink ellenére idegenszerű s nem nemzeti befolyás alatt áll. Az alkotmányos életnek épen nem barátja s régibb sérelmeink orvoslásának káros elmulasztásán fölül, újabb tetteivel és mulasztásaival az ország legfőbb érdekeit veszélyezteti. A főbb sérelmek között aztán felsorolja Deák a nyelvünkön és nemzetiségünkön ejtett sérelmeket. Így az 1840: VI. t.-cz. azon rendeletét, hogy a magyar nyelv tudása a katonai véghelyeken is gyarapíttassék, a kormány nem hajtotta végre. Sőt e tekintetben odáig jutottunk, hogy még az útasok s a kereskedési árúszállítások is zaklatásnak vannak kitéve a magyar nyelven írott útílevelek miatt. Az 1844: II. t.-cz. intézkedése a magyar közoktatási nyelvre vonatkozólag teljesen végrehajtva máig sines; s a kormány a helyett, hogy a magyar nyelv ápolására módot adna az iskolákban, még a középiskolai magyar nyelvmívelő társulatokat is, ámbár az iskolai előljárásságok közvetlen felügyelése által, minden elfajulás ellen biztosítva voltak, rendeletileg végkép megszüntette.³

Bárminő csekély jelentőségű az a befolyás, a mit Deák ez időben a politikai tevékenység teréről betegsége miatt a magánéletbe vonulva nyelvünk érdekében tett, szó nélkül nem hagyható; mert ez is azon örökös figyelemről tanúskodik, a

¹ Az *Ellenzéki nyilatkozat* létrejöttéről lásd bővebben Kónyi bevezetését hozzá. *Deák Ferencz beszédei*. I. köt., 611—617. ll.

² Kemény Zsigmond: *Forradalom után*. Pest, 1850. 92. l.

³ *Deák Ferencz beszédei*. I. köt., 619. l.

mely mindenkor sajátja volt neki, ha a nemzet életbevágó kérdéseiről volt szó. Már pedig, hogy a nyelv ügyét mennyire ide-sorozta, mutatja az, hogy nyelvünkről, mint a nemzet legszen-
tebb tulajdonáról s legföltettebb kincséről beszél.¹

Deák Ferencz betegsége miatt a követséget megyéje részé-
ről az 1847-iki országgyűlésre sem fogadhatta el, de már 1848
nagy eseményei közepette ronsolt egészsége mellett is polgári
kötelességének tartotta, hogy elvállalja megyéje képviselőtét,
sőt Batthyány nagy rábeszélés után az első felelős magyar mi-
niszteriumban az igazságügyi tárcza elfogadására is rábírja. Az
1848-iki országgyűlés sok fontos vívmánya mellett a magyar
nyelvnek is teljes diadalt szerzett. A mi századok óta nem törté-
tént, a király magyar nyelven hívta össze az országgyűlést s
november 12-én magyar nyelven nyitotta meg. A siker betető-
zője pedig az új nyelvtörvény (1848: V. t.-cz.) volt, mely hiva-
talos nyelvvé föltétlenül a magyart tette. Ennek a tárgyalásánál
(decemberben) Deák Ferencz még nem volt az országgyűlésen,
mert betegsége miatt csak márczius 23-án jelenhetett meg.
Batthyány Lajos gróf miniszterelnök ugyanezen a napon tartott
kerületi ülésben hirdette ki az alakuló első magyar felelős mi-
niszterium kijelölt tagjainak névsorát s igazságügyi miniszter-
nek Deák Ferenczet nevezte meg, kit a miniszterium többi tag-
jaival együtt a király április 9-én meg is erősített.

Az országgyűlés egyéb fontos teendői közben Deák a ma-
gyar nyelv érdekében mint miniszter először akkor szólalt fel,
a mikor a hadsereg magyar lábra állításáról volt szó. 1848
augusztus 16-án tartott képviselőházi ülésben ugyanis az ország
védelmére szükséges katonai erő kiállítása tárgyában folytatott
hosszas vita alatt a hadügyminiszternek javaslatával szemben,
a mely a magyar hadsereget továbbra is német szellemben
akarja fentartani s csak fokozatosan kívánja magyarrá alakítani,
a többség a hadseregnek egészen magyar lábra állítását köve-
telte. Deák Ferencz is méltányosnak tartja a nemzet azon köve-
telését, hogy a magyar hadsereg minél előbb magyar legyen,
de hogy mikép lehet ez és mikor engedik a körülmények ennek

¹ Követjelentés (1836 június 22.). *Deák F. beszédei*. I. köt., 218. l.

megvalósítását, azt a hadügyminiszterre bízva, ki ezért az országnak első sorban felelős. Mi, — úgymond — kik a részletek keresztülviteléhez nem értünk, legjobb, ha nem is ártjuk bele magunkat.¹ Itt, a mint látjuk, Deák inkább azon elv kedvéért, hogy Magyarország hadserege magyar legyen, szólt a kérdéshez, mintsem hogy a részletek megvalósításában esetleges útbaigazítással szolgáljon. Nem akart irányító szerepet vinni olyan dologban, a mihez bevallása szerint nem ért.

A váltság és a megpróbáltatás nehéz napjaiban Deák mindvégig kivette a maga részét, de a szabadságharcz leveretése után 1849—1860-ig tisztán passiv magatartást tanúsított és a passivitást ajánlotta a nemzetnek is, „előre megjelölván a hibákat, a melyeket a germanizáló absolutista politika el fog követni“.²

De hogy az elnyomatás nehéz napjaiban mennyire buzgott nyelvünkért és nemzetiségünkért, mutatja az a levél, melyet 1857 januárius 10-én egy zalavármegyei nőnek német nyelvű levelére írt. Hogy a hazafiúi érzésnek mennyi fájdalom és hevülete élt Deák keblében, minden magyarázatnál ékesebben bizonyítják a levél ezen sorai: „Alig olvastam végig a kedves és nyájas levelet, azon gondolat lepett meg, hogy azt még kedvesebbé s az én örömemet még sokkal nagyobbá tette volna az által, ha magyarul írta volna a szíves sorokat. A reánk zúdult vihar eltemette minden örömünket, reményünket s mi a hajótörésből a hitvány, örömtelen életen kívül csak egy kincsünket menthettük meg: nemzetiségünket. De ez is a hatalom folytonos megtámadásainak van kitéve s leszorítva a nyilvános élet teréről, csak ott ápolhatjuk, ott tarthatjuk fel azt, hova a hatalom szava nem hat, a társas-élet magánkörében s ha itt is elhanyagoljuk, elvesz az örökre és visszahozhatatlanul. Ezért fáj az nekem, ha derék, lelkes magyar nő németül beszél és németül ír, mert mindig úgy tekintem ezt, mint újabb sebét nemzetiségünknek s mint fenyegető haladását az elnémetesedésnek“.³

¹ *Deák Ferencz beszédei*. II. köt., 111. l.

² Gorove István naplójából közli Kónyi: *Deák F. beszédei*. II. köt., 178. lap.

³ Közli Kónyi: *Deák F. beszédei*. II. köt., 183. l.

Az önkényuralom alatt, a melynek semmi sem volt szent, a mi a magyar nemzetiségnek kedvezett, a mint tudjuk, az Akadémiát is meg akarták rendszabályozni. A budapesti rendőr-főnök 1853 okt. 13-án felszólította az Akadémia elnökét, gróf Teleki Józsefet, hogy a helytartótanács által kiadott 1852 nov. 26-iki egyesületi törvény követelményeihez képest változtassa meg az Akadémia alapszabályait s aztán terjessze föl helybenhagyás végett. A fölterjesztett alapszabályok megerősítése sokáig késett s csak 1858 februárius 27-én érkezett le, még pedig olyan változtatásokkal, a mi az Akadémia igazi feladatának teljesítését lehetetlenné tette. A többi között azt is törölték, hogy az Akadémia magyar nyelven művelje a tudományokat. A Magyar tud. Akadémia igazgató-tanácsa erre május 29-én tartott üléséből e törvénytelen megrendszabályozás miatt felírt Ó felségéhez. A felfolyamodást Deák Ferencz fogalmazta. De ez mit sem használt; az új alapszabályok léptek életbe, melyek Széchenyi nagy alkotását egy időre megbénították.

Deák e felíratban hivatkozik az 1827. XI. t.-cikkre, a Ferencz király által jóváhagyott alapszabályokra és a legutóbb módosított (1854.) új tervezetre, melyek az alapítók szándékához híven kimondják, hogy a Magyar Akadémiának célja „a magyar nyelvnek bővítése és esinosbitása s a tudományok és szépművészetek magyar nyelveni művelése”.¹ Ezen elvvel szemben a legutóbb megerősített alapszabályok 1. §-ából „in ungarischer Sprache“ kifejezés egészen kimaradt. E szavak kihagyása nem csak ellenkezik az alapítók szándékával, hanem mindenkiben csak aggodalmat támaszthat az Akadémia nemzeti hivatása iránt. Épen azért kéri Ó felségét, hogy az aggodalmak megnyugtatóására és a felmerülhető kétség eltávolítása végett e lényeges kifejezést: „magyar nyelven“ (in ungarischer Sprache) ismét beiktathassák.² A felfolyamodás egyéb kívánságai

¹ A német szabálytervezet ezt így írja körül: „Die Ungarische Akademie der Wissenschaften hat den Zweck, die Wissenschaften und schönen Künste in Ungarischer Sprache zu pflegen und zu verbreiten, und zugleich die Sprache selbst mit aller Sorgfalt anzubilden und zu bereichern“. Közli Kónyi: *Deák F. beszédei*. II. köt., 188. l.

² „A M. Tud. Akadémia működésének magyar nyelven folytatása, az elnökök és a tagok választása s a felügyelet gyakorlása tárgyában készült felíratot“ közli Kónyi: *Deák Ferencz beszédei*. II. köt., 186—190. ll.

bármily elhatározók voltak az Akadémia életére, ezúttal a mi feladatunk körén kívül esnek. De az egésznek megszerkesztési módja és hangja elárulják Deák böles tapintatát, mely míg egyrészt küzd az Akadémia érdekeiért, másrészt számol azon nehézségekkel, melyeket az önkényes hatalom minden jogos nemzeti aspiratio elé gördített. Ezért hivatkozik a király igazságszeretetére és jogérzetére, a mely meg fogja találni a jogos kívánások kielégítésének igazi módját. Bár, a mint említettük, Deáknak a kedvező megoldáshoz kötött reményei nem valósultak meg, de azért az Akadémia nemzeti szellem tekintetében nem hagyta el az alapítói által kijelölt útát.

Deák Ferencz a magyar nyelv és a nemzetiségek ügyében nagyfontosságú nyilatkozatot tett közzé a *Pesti Napló* 1861 márczius 24-iki számában *Zágráb megye körlevele és az egyesülés* címen megjelent cikkében is. A dolog előzményeként meg kell említenünk, hogy Zágráb megye 1861 februárius 14-én tartott közgyűléséből Horvát-Szlavonországok és Magyarország összes törvényhatóságaihoz köriratot intézett, a melyben nyíltan kifejezik, hogy Magyarországgal a kapcsolatot csak olyan föltételek mellett kívánják, melyek „Horvátország nemzeti becsületének, történelmi jogainak és a hármass királyság és a horvát-tót nemzet behozott életerejének és történelmi missiójának megfelelnek”.¹ Deák föntemlített cikkében az egész horvát ügyről behatóan foglalkozik s a körlevélben felhozott sérelmek mindegyikéhez alaposan hozzászólva, legfontosabbnak tartja azon vádat, melyet Horvátország az 1848-iki nyelvtörvény miatt hoz fel ellenünk. T. i. az V. t.-cz. rendelkezése szerint a törvényhozási nyelv egyedül a magyar és így, a ki magyarul nem tud, képviselőnek nem választható. Ez magában véve igaz, így okoskodik tovább Deák; de ha meggondoljuk a körülményeket, melyek végeredményeként e törvény létrejött, nincs okok panaszra a horvátoknak. Mialatt a magyarok a latin nyelv uralma ellen a magyar nyelvért harcoltak, Horvátország követői nem anyanyelvük mellett küzdöttek, hanem a latin nyelvért s a midőn az 1844: II. t.-cz. megengedte nekik, hogy hat évig, a míg a magyar

¹ Kónyi: *Deák Ferencz beszédei*. II. köt., 366. l.

nyelvben kellő jártasságot nem szereznek, az országgyűlésen a latin nyelvet használhassák, ők e határozatot nem útasították vissza. Sőt az 1847-iki országgyűlésen (deczember 4-én) egyik követük kijelentette, hogy a magyar nemzet iránti hajlandóságuk és szeretetük kifejezéséül már ezen az országgyűlésen magyarul szólalnak fel, bár 1850-ig szabad volna latinul beszélniök.

Ilyen nyilatkozat után, valamint a múltban nem lehetett erőszakról beszélni, úgy ez a kérdés most sem képezne akadályt a békés elintézésben, mert az 1848. törvény említett rendeletét, ha Horvátország kívánja, reá nézve bármikor lehet módosítani.¹ Deáknak ezen szavaiból már kitetszik az a messzemenő engedékenység, a mi a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában hozott 1868. XLIV. t.-czikkben megnyilatkozik. S szavait mintegy ennek előkészítője gyanánt tekinthetjük.

Ugyanilyen értelemben szól Deák ezen kérdéstről a második felirati javaslatában, melyet a képviselőháznak 1861 augusztus 8-án tartott ülésén olvasott föl. Itt is hivatkozik arra, hogy Horvátország követői mindaddig, míg az 1847-iki országgyűlésen a horvát tartományi gyűlésnek egyenes útasításából ki nem jelentették, hogy országgyűléseinken magyarul kívánnak szólani, a latin nyelvet használták. Úgy hogy a magyar tanácskozási nyelv kizárólagos használata az országgyűlésen tulajdonképpen Horvátország beleegyezésével történt. A közigazgatás körében pedig a magyar nemzet nem is kívánta, hogy a magyar nyelvet használja.² Az 1848-iki törvények a nemzetiségek jogait már csak azért sem sérthetik, mert azok tulajdonképen nem foglalnak magukban egyebet, mint érvényesítik az addig hozott törvényeknek folytonos gyakorlat által szentesített következtetéseit.

Ezután Deák szembeállítja a nemzetiségeknek az 1848-iki törvényekben biztosított jogait az abszolút rendszer eljárásával, a mely a nemzetiségek egyenjogúságát úgy valósította meg, hogy minden nemzetiségre nézve törvénykezésben, közigazgatásban és iskolában a német nyelvet hozta be. A magyar nemzet pedig mindenkor méltányolta és méltányolni fogja nem magyar ajkú polgárai érdekeit, mert alig van állam Európában,

¹ Deák Ferencz beszédei. II. köt., 366. l. — ² U.-az. III. köt., 189. l.

hol a nemzetiségek jogai és érdekei több biztosítást találnának, mint nálunk.¹

Deák a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatban többször védelmére kelt a magyar nyelv törvényes jogának, a mit bizonyít azon beszéde is, melyet a képviselőháznak 1867 márczius 7-én tartott ülésén mondott el, midőn a köztörvényhatóságok visszaállításáról s ezzel kapcsolatban az országgyűlési tanácskozások nyelvéről volt szó. Nehány nemzetiségi képviselő ugyanis azon alkalomból, hogy némely helyütt a nemzetiségeken a bizottsági tagok választási jogának gyakorlásánál állítólag sérelem esett, az országgyűlésen ismét előhozakodtak nyelvük és nemzetiségük sérelmével; sőt egyikük, Macellariu Illés oláh nyelven kezdett beszélni s csak az elnök felszólítására, hogy tartsa tiszteletben a törvényt, a mely az országgyűlési tanácskozások nyelvéné a magyart tette, folytatta beszédét magyarul. Deák Ferenczet, mint a törvényesség őrét, első sorban az állam törvényén ejtett sérelem késztetett szólásra. Azt tartotta, hogy ennek tiszteletben tartása főkötelessége a haza minden polgárának, legyen az bárminő nemzetiségű.

Újból visszaállított alkotmányos életünknek mi sem volna kirívóbb ellentéte, úgymond, mintha fennálló törvényeinket tetteleg magunk szegnők meg. Bármennyire is szeresse valaki a maga nemzetiségét és nyelvét, nem jogosítja fel, már a törvény iránti tiszteletből sem, hogy más nyelven szólaljon fel, mint a melyet a törvény az állam nyelvűül rendelt. Deák Ferencz azonban korának nemzetiségi törekvéseit, a helyett, hogy elnyomni igyekezett volna, épen úgy számottévő történeti jelenségnek tekintette, mint a régebbi idők vallási küzdelmeit, melyek, ha kielégítést nyernek, természetszerűen elcsendesülnek. Épen azért sürgeti, hogy a törvényhozás feladata az e nemű kívánságok olytén igazságos és méltányos kielégítése, mely az egységes állam és nemzeti érdeket nem sérti. De amellet hisz azon idő eljövételében is, a mikor az ember becsét, értékét nem a katekizmus és grammatika szerint ítélik majd meg.

Megadni mindenkinek a magáét; de a mellett tiszteletet

¹ *Deák Ferencz beszédei.* III. köt., 191. 1.

és érvényt szerezni a törvénynek; ez volt Deák főelve, a mely megmentette attól, hogy a nemzeti sovinizmus ellentétbe hozza őt a nemzetiségi érdekekkel. Ott a hol a magyar nemzetről, mint egységes osztatlan politikai nemzetről volt szó, annak jogaiért a végsőig küzdött. Követelte, hogy „a mi az állam nevében történik, menjen annak nyelvén is“, de már a művelődési és társadalmi téren tisztán a méltányossági szempont vezette. Ezt főként akkor árulta el, mikor a képviselőház 1868 nov. 14. ülésén a költségvetés tárgyalásánál a nemzeti színház nyugdíjalapja segélyezésére és a dal- és zeneképző intézet támogatására 58,000 frtot irányzott elő. Deák Ferencz a javaslattal ellentétben az igazság szempontjából azt az elvet hangoztatta, hogy mivel az államnak nincs módjában valamennyi nemzetségének közművelődési céljaira áldozni, az állami költségvetésből, a mely a közös adókból fedezi kiadásait, ne adjunk a magunk nyelvért sem. Ő a ki igazi rajongással volt eltelve nyelvünk és nemzetiségünk iránt, igazságtalannak tartotta, hogy „az állam, mely politikai tekintetben egységes és osztatlan magyar állam, magára a színházra, mint a magyar nyelvet művelő s egyáltalában művelődési intézetre, egyedül és kizárólag csak egyik nyelvű és nemzetiségű nép számára költsön a közös adókból“. ¹ Meggyőződése szerint igazságtalanságot pedig még akkor sem akart pártolni, ha belőle a magyarság húzott volna hasznot.

Igazságszeretete még haza- és fajszereteténel is nagyobb volt. A nemzet jogait féltve őrizte s tiltakozott minden olyan törekvés ellen az országgyűlésen, a mivel nem-magyar ajkú képviselők nemzetiségeik képviselőiként akartak szerepelni az országgyűlésen. Fennen hangoztatta, hogy Magyarországon a nemzetiségeknek mint ilyeneknek képviselői nincsenek, a parlamentben csak az ország képviselőiről lehet beszélni. De azért igazságszeretete a más nemzetiségiek érdekeit sem hagyta rövidségben. Alapelve a nemzetiségi törvény megalkotásánál is az volt, hogy Magyarországon egy politikai nemzet van: az egységes, osztatlan magyar nemzet s a haza minden polgára, bárminő nemzetiséghez tartozzék, annak egyenjogú tagja. És ha köve-

¹ *D. F. beszédei.* VI. köt., 94. 1.

telte is, hogy, a mi az állam összes nevében történik, annak az állam nyelvén, a magyar nyelven kell történnie; az egyenjogúság elvénél fogva azonban szükségesnek tartotta, hogy lefelé teret engedjünk az országban divó többféle nyelvek hivatalos használatára is. De Deák nemzetiségi politikájának ismertetése és bírálata nem e dolgozat szűk keretébe való. Itt csak azért esett róla szó, mert e kérdés tárgyalása a magyar nyelv ügyét is érintette. Deák a félreértések kikerülése végett szükségesnek tartotta ugyanis a magyar nyelv jogait, a nemzetiségi egyenjogúságról szóló törvényjavaslat tárgyalásakor (1868 nov. 24.) elmondott beszédében is hangsúlyozni. Idevágó szavai ezek: „valamint eddig, úgy ezentúl is Magyarországon és minden működésekben a magyar nyelvnek kell lenni; magyar nyelven kell alkotni a törvényeket s a kormányzás nyelve a kormányzás minden ágaiban szintén a magyar”.¹

Szóval arról a fontos nemzeti érdekről, mely nyelvünk érvényesüléséhez fűződik, soha egy pillanatra sem feledkezett meg.

Ime hát látjuk, hogy a hosszú küzdelem, a mit a magyar nemzet nyelvéért vívott, ahhoz képest a mint több-kevesebb eredményt ért el, egy másik kérdést: a többi nemzetiségek nyelv-kérdésének ügyét hozta felszínre s Deák Ferencz a minő lelkesen harczolt a magyar nemzet igazáért, épen olyan méltányos volt a haza más nemzetiségeinek jogos követeléseivel szemben. Ő a nemzeti eszme diadalát nem ezek elnyomásától várta, hanem a kölcsönösen kielégített érdekek együttműködésében kereste azt az erőt, a mely a nemzet fiait egyetértővé, erőssé és boldoggá teheti.²

¹ *D. F. beszédei.* VI. köt., 102. l.

² Tudvalevő dolog ugyanis, hogy az 1868: XXX. t.-cz., a mely Magyarország s Horvát-Szlavon- és Dalmátországok közt fennforgott közjogi kérdések kiegyenlítése iránt létrejött egyezmény beczikkelyezéséről szól, Horvát-Szlavonországok határai között hivatalos nyelvül a horvátot ismeri el s mind a közös országgyűlésen, mind annak delegációjában a horvát nyelv használatát is megengedi. Az 1780: XII. t.-cz. még ezenkívül elrendeli, hogy a közös magyar-horvát országgyűlésen alkotott törvények magyar és horvát nyelven szentesítendők.

A magyar nyelv kérdésével kapcsolatban a kiegyezési vitáknál sokszor felmerült a magyar vezényleti nyelv s ezzel együtt az önálló magyar hadsereg kérdése is, a melyre vonatkozólag 1867-ben Deák nézetei megváltoztak, a mennyiben a kiegyezési viták óta mindvégig a közös védelem álláspontján volt, mert a *pragmatica sanctió*, a melyre az egész kiegyezést építé, szükségszerű következmény gyanánt állította a nemzet elé a közös védelmet.

Deák Ferencz a kiegyezésnél a jogfolytonosság elvének erős kidomborításával a magyar alkotmány biztosítását a *pragmatica sanctió* alapján kívánta megvalósítani. Az ebben foglalt közös és viszonyos védelem kötelezettsége eredményezte, hogy a magyar hadsereg, mivel törvényben gyökerező alapja III. Károly óta nem volt, a közös hadsereg kiegészítő részévé vált s csak névleges szerep jutott neki.

Épen ezért Deák, mikor 1868-ban a véderőről szóló törvényjavaslat tárgyában (aug. 3.) felszólalt s annak elfogadását ajánlotta, a magyar hadsereg kérdésében a kiegyezés szellemében nyilatkozott. Mikor szemére vetették, hogy a javaslatban a magyar hadsereg eszméje egészen fel van adva, erre vonatkozólag mondja Deák, hogy ha a magyar hadsereg eszméjét úgy értelmezzük, a mint az állandó katonaság behozatala óta értelmezték törvényeink s a folytonos gyakorlat, akkor ez az említett törvényjavaslatban nincsen feladva, sőt mivel annak egyik szakaszában hivatkozás történik az 1867: XII. törvényezikk azon szavaira, a mely szerint „a magyar hadsereg Ő felsége többi seregeinek kiegészítő része“, az eszme nemcsak mellőzve nincs, de világosan kifejezésre jut. Azonban teljesen független, önálló magyar hadseregről, miként előbbi törvényeinkben nincs szó, úgy ezen javaslatban sincs annak nyoma. Sőt az 1848. törvények, bár említik a magyar hadsereget, róla, mint önálló független, külön hadseregről sehol sem rendelkeznek. Ez csak akkor jött létre, mikor seregeink nem a *pragmatica sanctió* értelmében Ő felsége seregeivel együtt, hanem ellenük küzdöttek. Ugyanilyen értelemben nyilatkozott Deák 1871-ben is. A jan. 17-én tartott ülésben az újonczjutalékról szóló törvényjavaslattal kapcsolatban ismét fölmerült a különálló magyar hadsereg

kérdése, a mikor Deák Ferencz felszólalásában annak kapesán, hogy az újonczozási törvény czíméül „a magyar hadsereg“ kifejezést fogadják-e el, érdekes visszapillantást tesz ez ügyre.

„1867-ben, úgymond, mikor a kiegyenlítési törvény felett vitatkoztunk, voltak, a kik elvben külön magyar hadsereget nem kívántak, mert azt hitték, hogy ilyen külön hadsereg az országra nézve több kárt hoz, mint hasznot. Voltak olyanok, a kik a külön magyar hadsereget óhajtották, de ettől elállottak, attól tartva, hogy különben a kiegyenlítés nem jön létre. Végre voltak olyanok, a kik úgy vélekedtek, hogy inkább semmi kiegyenlítés, mint kiegyenlítés külön hadsereg nélkül. Az 1867. évi XII. törvényezikk, mely a magyar hadseregről, mint az összes hadsereg kiegészítő részéről szól, épen azon szempontból is megtámadtatott, hogy abban nincs szó külön magyar hadseregről, mert — úgymondák — azon hadsereg, mely csak kiegészítő része az összes hadseregnek, nem külön magyar hadsereg“.¹

Deák, ha igazat is ad ezen okoskodásnak, még sem fogadja el, mert az ellenkezik a kiegyezés ama törvényezikkével, a mely nem különálló magyar hadseregről, hanem csak mint a közös hadsereg kiegészítő részéről beszél.

Épen azért Deák, mivel a kiegyezés óta minden újonczozási törvény „a magyar ezredekhez“ ajánlotta meg az újonczokat s egyik sem használja a „magyar hadsereg“ kifejezést, most sem tartja megokoltnak ennek bevételeét a törvényjavaslatba, mert azt is a kiegyezésbe ütközőnek tartja. Bár megengedi, hogy jöhet idő, a mikor szükség lesz külön önálló magyar hadseregre. De az, szerinte, csak akkor következhetik be, ha Magyarország abban a helyzetben lesz, hogy ismét a personáluniót kénytelen sürgetni.²

Azonban az ő állambölcséségének méltatása már nem a mi hatáskörünkbe vág.

¹ *D. F. beszédei.* VI köt., 306. l.

² *Deák Ferencz* álláspontjával a katonai kérdésben egy más cik kem foglalkozik, mely a „Pesti Napló“ 1903 szept. 22. és 23-iki számaiban jelent meg.

Irodalmi munkások Hunyad vármegyében a múlt század elején.

Kazinczy Ferencz két ismeretlen levele.

A magyar irodalmi renaissance, a testőrök mozgalmának hatása nem hagyta érintetlenül Hunyad vármegye közönségét sem, mely két jeles fiát látta a magyar nemesi gárda költő daliái közt. Az egyik az Antinous alakú *Barcsay* Ábrahám, a másik *Barcsay* Pyladese, báró *Naláczy* József, az „Euphemia“ magyar fordítója. (Eleinte németre fordítgatott francziából, de ezt *Barcsay* szellemes szatirájában¹ megróván, ezzel fölhagyott.)

A nemzeti érzés föllendülése, melynek munkájában Hunyad vármegye büszkén vallhatta magát fiai által részesnek, örömmel és az újjá születő irodalom buzgó ápolásának törekvésével töltötte be lelkét a vármegye nemességének, mely az 1784-ik évi vadállatias pusztítás előtt számban Erdély bármelyik vármegyéjének nemességét felülhaladta s kiváló műveltségéről is híres volt. Ifjai a hazai iskolákban szerzett tudást a külföld egyetemlein gyarapítva, ízlésüket a művelt Európa országaiban nemesítik s haza térvén, előljáró munkásai a haladásnak megyéjük s az ország közügyeiben; otthonuk az erdélyi vendégszeretet és nyugati finom modor, a nyájas őszinteség s az előkelő ízlés tűzhelyei, melyek a fényes lelkű *Kazinczyt*, erdélyi útja alkalmával, elbájolják és lelkes csodálatra indítják.

A szőke Maros lejtőin emelkedő kastélyokban, a szemközt magasló óriási bérecek alatt, az áldott völgyek esendjében rejtőző udvarházakban, valamint a parochiák egyszerű szobáiban, nemzetünk haladásáért dobognak a honfi szívek.

¹ Magyar versíráásra való ösztönzés cz. költeményében.

A nagytudományú egyházi férfiak, világot megváltoztató eszméktől áthatott lelkük ösztönzésére, minden erejükkel és tudásukkal a nemzet elmaradottságán segíteni, honfitársaikat emelni és mindnyájuk boldogságát munkálni buzgón sietnek. A vidék regényes szépsége, a történelmi emlékek nagysága, a múlt dicsősége költői lantjukat inspirálja; a jelen szomorú elmaradottsága tetterejöket fokozza; hivatásuk a társadalomban, annak jólétére, felvilágosodására, nevelésére mindent elkövetni, egész munkásságukat kívánja. És a míg lantjukon az emberszeretet s az eszményi szép kultuszának hangjai zendülnek meg, ékes szavuk a szószéken a kötelességeket, a haza- és emberszeretetet s a boldog életre vezető igéket új, eddig nem ismert hangon hirdeti; munkáik a tudomány kincslettermő mélysegeit, üdítő, tiszta forrásait nyitják meg.

Nyomukban lelkes ifjú sereg, a főiskolák, az erdélyi királyi tábla ifjúsága, kik minden irodalmi eseményt figyelemmel kísérennek; egymással váltott leveleikben azokat megvitatják; a jelesek költeményeit leírva terjesztik s maguk is megkísérik pihenő idejükben a lant pengetését.

Szólnak pedig mindezekről, az irodalomtörténet megörökítő adatain kívül, némely megsárgult írású régi levelek, a melyeket forgatván, kegyelettel nézem az egykor oly sokat és nemesen munkált kezek vonásait, melyek közt az „*igaz és hív*“ férfiúnak, újjászületett irodalmunk atyjának, Kazinczynak szép sorai is ott vannak, — buzdítva, oktatta, dicsérve; meleg elismerést és még melegebb szeretetet sugározván az ő, hona dicsőségéért, embertársai boldogságáért, az eszményi szépért égett nagy szívéből.

*

A múlt század elején gróf *Gyulai* Ferenczné kastélya a hunyadmegyei Dédácson, épp úgy, mint a küüllőmegyei Andrásfalván, valóságos irodalmi szalon volt. Már a század első éveiben, 1808-ban, házánál találjuk *Döbrentei* Gábort, kit *Kazinczy* — a grófnénak családja: a *Kácsúndiak* és *Bárczayak* révén ifjúkori ismerőse — ajánl nevelőül a fiatal gróf *Gyulai Lajos* mellé. *Döbrenteinek* ezáltal a legkedvezőbb alkalom nyílt a magas lelkületű grófné házánál Erdély összes nagyvilágával

érintkezhetni és míg ezáltal maga sokat nyert, a fejlődő irodalomnak is nagy hasznára volt, Maecenásokul nyerve meg az erdélyi aristokratákat.

Igy sikerül Döbrenteinek 1813-ban, az irodalomtörténeti, széptani és bölesészeti irányú „*Erdélyi Múzeum*“ megindítása, melyet néhány kolozsvári irodalmi férfiú segédkezése mellett szerkeszt 1818-ig Kolozsvárott, hova növendékével együtt átköltözött.

Erdély magyar irodalmi fejlődése igen sokat köszönhetett a csakhamar egész Erdélyben elterjedt és olvasott folyóiratnak és nagy munkásságú szerkesztőjének. Ennek elismeréséül, Hunyad vármegye főispánja, a későbbi erdélyi udvari kanczellár, *Nopcsa Elek* Döbrenteit Hunyad vármegye táblabírájának nevezi ki.

1819-ben Döbrenteit — ki közben növendékével együtt Marosvásárhelyen törvényt hallgatott s egy tudós társaság tervét vázolta — ismét Hunyad vármegyében, gróf *Gyulainé* marosnémeti kastélyában találjuk, hol Molière „*Fösvényét*“ fordítja és két elbeszélő költeményét: „*Klára Visegrádon*“ és a „*Kenyérmizei Diadal*“ eziműeket fejezi be.

A „*Múzeum*“ alapításában részt vesz még báró *Naláczy József*, *Báróczy*, *Bessenyci* és *Barcsay* gárdista társa is; az irodalmi működéstől megpihent vén sas nem veszi ugyan már föl az író tollat, de annál jelesebben forgatja naponkint a rapirt a fiatal erdélyi mágnásokkal, köztük a „*princeps juventutis Transylvaniae*“ — az ifjú *Wesselényi* Miklóssal, végig kitartván a mérközést.

Ebben az időben, 1816-ban tett erdélyi útjában, — melyről oly boldogan emlékszik „*Levelei*“-ben¹ s mely valóságos diadalmenete volt, — látogatja meg Kazinczy Hunyadvármegyét. Gróf *Gyulainé* dédácsi kastélyában tölt néhány boldog napot, *Eugenia* leányával együtt, melyekről így emlékezik meg: „Napjaim itt azokhoz hasonlítanak, melyeket egy májusi november hoz, az augusztus forró hősége és szeptember perzselő derei után, hogy Psyche ismét feléled aludni kezdett őszi-tavaszi altából...

¹ Szebb három hónapot, ha ide nem számlálom, a mit a szerelem ada, soha nem éltem. (Lev. Kis Jánoshoz II. 205. lap.)

Hanyatló korom, melyben pótléket reméltem életemnek kétezer háromezred nyolczvanhét napi esorbájáért,¹ nem érez egyéb kedvetlenséget, minthogy az epistolográffal én is elmondhatom: Mon coer est étonné de voir sans desirs!² — de itt panasznak vége, ittam a Léthe vizét, felejtve vannak szenvedéseim, de úgy, hogy örömeim felejtve nincsenek, sőt ezeket egy tündéri csodatét által újra felvívítva szemlélem“.

Ellátogat Tordosra a református paphoz, *Sipos Pál*hoz, kihez benső barátság fűzte már mint sárospataki professorhoz. Itt ismerkedik meg báró *Naláczy* Istvánnal, a kinél szintén tölt egy napot Bábolnán. Megtekinti Vajda-Hunyad várát, melynek képét borbátvízi *Bája* István sikerült rajzában magával viszi és később könyomatban kiadja. Felkeresi báró *Jósika* Jánost Branyicskán és *Barcsay* Ábrahám özvegyét, *Bethlen* Zsuzsánna grófnőt Solymoson. Betér az algyógyi fürdőbe is, onnan visszatérőben gróf *Kun* Zsigmond kastélyába és Benczezenen, gróf *Lázár* Benedeknél veszen búcsút Hunyad vármegyétől.

A hazaszerte ismert és tisztelt nevű nagy férfit útjában, a közélet akkori vezérei, a magas hivatalokat betöltő urak, a történelmi nagy nevek viselői fogadják, kik mindenütt a legnagyobb örömmel és előzékenységgel állanak szolgálatára történelmi, politikai, nyelvészeti, néprajzi és esztétikai tere terjedő tanulmányaiában. És ő felkeresi a szerény állású tudósokat, papokat, kiket vagy személyesen, vagy irodalmi munkásságuk útján ismer; s az emlékek felújítása, az irodalmi viszonyok megvitatásában tova tűnő nappalt az éjszaka óráival pótolván, hosszabbítja meg a rövid együttlét oly ritka beesű idejét.

Ez utóbbiak közt első helyen áll *Sipos Pál*, a nagy tudományú tordosi református pap. Őt *Kazinezy* már Sárospatakról ismeri, hova mint szászvárosi professort, hasonló minőségben 1810-ben hívták meg. Ott szelidségét gyengeségnek tekinték, nem hihetvén, „hogy Szászvárostól jó jöhessen“, de szónoklatát hallva, költeményeit olvasva, elnémult, és csodálatra változott

¹ A *Kufstein*, *Spilberg* és *Munkács* várában, a *Martinovics*-féle összeesküvésben részesség gyanuja miatt 1795—1801-ig szenvedett fogságának napjai.

² Elrémül szívem, látva, hogy nincsenek már vágyai.

a gúny, melyvel eleinte Siposnak az új philosophiai elveket hirdető, sokaktól nem értett, másoktól pedig ellenzett tanítását fogadták. Siposnak, e költő philosophusnak, mint Kazinczy írja róla: „három szerelme vala: a metafizika, a mathezis és a klasszikusok“. A königsbergi szellemóriásnak, *Kant*-nak volt lelkes híve s az ő tanait latin nyelven dolgozta fel. Sajtó alá rendezett munkáját maga Kazinczy másolta, mivel Sipos írása kevésbé volt olvasható; az egyházi cenzura azonban a normákkal ellenkezőnek találván a művet, az meg nem jelenhetett. Sipos nagy matematikus is volt. Állandó levelezésben állott a göttingai egyetem tudós professorával, *Kästnerrel* és a berlini astronomussal, *Bodeval*; mennyiségtani művét a berlini tudós társaság aranyéremmel tüntette ki. Ismeretes volt, mint jeles költő és egyházi szónok is. Az irodalom fejlesztésének Erdélyben egyik leglelkesebb harcosa; *Döbrenteivel*, *Pataky* Mózes-sel, az ifjú Wesselényi nevelőjével és *Buczy* Emillel, a tudós gyulafehérvári kanonokkal egy erdélyi irodalmi társaság megalapításán is fáradozott.

Ez időben a tordosi ekklézsia papja, kinek házánál gyakran megfordúlnak a szászvárosi tógátus diákok, a hiveknek prédikációt tartani, de inkább, hogy a nagy tudományú férfiú társaságát és oktatását élvezhessék. Itt ismeri meg Kazinczyt a vármegye két jeles ifja, fogarasi *Lészay* Dániel és ponori *Tewrewk* József,¹ kik ez időben, mint tógátus diákok a szászvárosi gymnasium classis praeceptorai. Értesülve Kazinczy megérkezéséről, sietnek ki Tordosra, hogy láthassák és hallgassák a nagy embert, kinek „nagy vala híre, de többre mutat a személye“.²

Ez a találkozás feledhetetlen volt a két lelkes ifjúnak. Egymással váltott leveleikben, melyekben irodalmi dolgozataikat egymásnak bírálatára bocsátják, rajongó tisztelettel emlékeznek meg Kazinczyról. *Tewrewk* álmoképeiben is Kazinczyval foglalkozik. Álmában Kazinczynál, Széphalmon van, látja a „fiatal

¹ Előbbi később nagyhírű orvos és Szászvárosszék követe, utóbbi pozsonyi akadémiai jogtanár.

² Lészay D. szavai — egy levelében.

öreg bölcs“ szelid mosolygását, hallja nyájas szavát és esodálja „a természet remekelt művét, Kazinczyt“.

Sipos röviddel ezután — Kazinczy nyár elején látogatta meg — szeptember 15-én, hirtelen jött lázban, elhalt. *Lészay*, szeptember 18-án írt levelében tudatja Kazinczyval, hogy Sipos nincs többé életben; — „azon boldogsággal cserélte fel azt, melyhez életében bölcsen vetetett“ Kéri Kazinczyt, intézkedjék Sipos munkáinak kiadásáról, mert Sipos hirtelenül jött halálára nem gondolva, végrendeletet nem tett; — „azért kézírásban heverő dolgozatait a cenzurán levő munkájával együtt, csak a Méltóságod fáradhatlan buzgósága mentheti meg az örök feledékenységtől“; küldi egyúttal néhai tanítójának, a fiatalon elhunyt *Kerekes* Ábelnek életrajzát és a szászvárosi kollegium rövid történetét.

Erre válaszol Kazinczy; és levele, valamint a valamivel később ugyancsak *Lészay*hoz intézett és szintén az említett ügyeket érintő második szép levél teljes valóságában tükrözi vissza a nagy irodalmi izgató kristály jellemét, gyöngéd szívét, szerénységét, emberismeretét és az ennek következtében méltán előlegezett bizalmat, melynek buzdítása nem egy ifjú törekvő lelket avatott hazánk jelesei közé.

A bizalom hangján szól levele a szerény ifjúhoz, ki ment-seget kér merészségeért, hogy soraival fölkereste, melyek tárgya „a mulandóság szomorú példája“ s a melynek megírására a nagyérdemű s tudós hazafiú iránt viseltető tisztelete bátorította tollát.

A Kazinczy szép vonásaival írt levél így hangzik:

T. *Lészay* Dániel úrnak
Kazinczy Ferencz szíves idvezletét.

Ifjainknak közönségesen az a vétkek, hogy merészebben tolják elő magokat, mint a szerény *γνωθι σεαυτον* engedi; 's eltelve magokkal, feledik, hogy ők ott nem lehetnek még, 'a' hová azok juthattak, a' kik igyekeztek és öregebbek. De Cicero megmondotta már, hogy a *γνωθι σεαυτον* nem csak azért parancsoltatott, hogy többet ne tartsunk magunk felől, mint illik, hanem azért is, hogy kevesebbet ne. Elfordítván tehát szememet azon kérdéstől, hogy mennyire juthattam én azon az úton, a melyre felléptem, és hogy

egy érdemes ifjúnak menyinyire lehetett volna oka, hogy felém ne közelítsen: én most, midőn az Úr levele által azon órára emlékeztetem, a melyben Tordoson valék, az Úr ellen az épen ellenkező vádra fakadok, 's felette sajnálom, hogy az Úr velem magát közelebbről meg nem ismérteté, hogy az Urat barátimnak szorosbb körébe be nem írhattam. Ezer példáim vannak nekem arra, hogy némelly kezdő már első fellépésével ott áll, a hol az, a ki esztendőnk óta igyekszik; és ha az Úrnak elébe számlálnám azokat, a' kik engem barátjok gyanánt tekintenek, látná, hogy én őszült hajaimmal olly kevésbé keresek elsőséget 's felsőséget mások előtt, mint a történetnek egyik vagy másik adományával. Felejsük tehát korainknak különbségét, s engedje meg az Úr, hogy azt a jeles Ifjút, a' ki ennyi érdemmel ragyog és a ki nekem illy barátsággal jön előmbe, úgy tekinthessem, mint azt, a' kit nekem maga helyett Sipos hagyta.

Az ő halálának híret egy hete hogy Döbrenteimnek leveléből tudom. Melly elme, melly tudomány, melly szent szerénység, melly szív mind ahhoz, a' mi neki szeretetre méltónak látszott! A' világ benne egy mély Elmélkedőt, egy lelkes költőt, egy hatalmas Beszédtartót, egy nemes jó embert veszte! 'S melly társalkodót a Maros 'szép környe!

Én az Úrnak még így is nagyon köszönöm, hogy ezt a' szívemet érdeklő történetet nekem megküldötte. Ha barátim elhunytak, akarom tudni, hogy többé nincsenek.

Hogy az ő neve, és az ő nevével egygyütt a' Nemzeté, megtiszteltessék, 's munkája világot lásson, az legforróbb igyekezeteimnek egyyike leszen. Az ő tanításai nálunk kevés javalást nyernek, mind azért mivel itt a gondolkozást is normákhoz akarjuk szabva látni, mind azért, mivel azt, a' mit ez a' nem testi világban szállongó Poeta-Philosophus mond, mi fel nem érjük, megérteni nem tudjuk. Sok Arimathiai József feléri és megérti: de a zsidóktól való félelem miatt megtagadja mesterét, 's füleket is vagdal le, ha rá ijesztenek.

Nagyon köszönöm az Úrnak azt a hírt is, hogy tudatta velem, hogy holmije felől rendelést nem tett. Bár azt tudhatnám, hogy papírosaival, képpemmel, és leveleimmel, mi történik.

Mind a' Kerekes Ábel' Biographiáját, mind a Szászvárosi Collegium' Historiáját nagy örömmel fogom olvasni. De kérhetném-e az Urat, hogy ezek mellé tenné még a Kerekes' Gyűjteménye' Darabjainak Catalogusát, még pedig minden darab mellé feltévén, ha Originalisok-e, vagy csak Copiák? Ezt nekem a' Postaszekér (Diligence) felhozhatná Kassáig, az itt kövélkező adresse alatt:

à François de Kazinczy

Kaschau,
Széphalom.

Zemplény Vgye épen egy Historiai tárgyakra rendelt Deputatióban engem tisztele-meg a Praesességgel, 's abban ennek a Catalogusnak nagy hasznát vehetném. De kérném az Urat, hogy ennek megküldését ne halassza. Éljen szerencsésen az Úr s tartson meg becses emlékezetében. Széphalom, Oktober 8-dikán 1816.

Felbontám a levelet, hogy még egyszer kérjem az Urat. Mindent elkövetek, hogy Sipos megtiszteltessék. E' végre Halotti Beszédeit 's Versezeteit is valamit kaphatok, kiadom, ha ezt a munkát más nem teszi meg. Hogy úgy tehessem, a mint illik, jegyezze ki az Úr, mikor leve Szászvárosi Prof. 's mikor szünt meg az lenni? 's ezen szolgálatja alatt melly nevezetesebb dolgot tett? 's hol monda akkor vagy szólta Halotti vagy más Beszédeket?

Lészay buzgón igyekezett Kazinczy kérésének megfelelni és Sipos irodalmi hagyatékát összegyűjteni. E czélból érintkezésbe lép a néhainak ismerőseivel, köztük első sorban báró *Naláczy* Istvánnal, ki mint Lészay irodalmi hagyatékában levő két levele bizonyítja, szíves készséggel támogatta munkájában. Ő maga gyűjti össze egy részét az irományoknak s ezt Lészaynak megírva, kihivja Bábolnára, hogy „a manuscriptumokat conferálják és in corpore szolgáltatassák a világ elejében“.

Összegyűjtván Siposnak irodalmi hagyatékát, azt Kazinczynek, Siposhoz írott leveleivel együtt elküldik Széphalomra. Lészay ez alkalommal hunyadmegyei híreket is küld s az irodalmi események itteni hatásáról is tudósítja Kazinczyt.

Kazinczy válasza erre a következő:

T. Lészay Dániel Úrnak Kazinczy Ferencz szíves idvezletét.

Mintegy nyolcz napja annak, hogy az Úrtól egy levelet venni szerencsém volt. Fogva valának lovaim, mennem kelle s a' levél papírosaim közt eltévede; nem lelém sehol. Halasztanom kellene talán a választ reá, mig az ismét kezembe kerül; de nem akarok hálátlannak látszani, 's inkább légyen válaszom hijános, minthogy ennek nézethessek.

A' mi Siposunk' gazdasszonyának 's ifjú barátjának¹ halála szívesen megérdekelt. Ha túl a' síron összetalálkoznánk, a' mint azt az emberi szív velünk elhitetni szeretné, és ha oda visszaemlékezést vinnénk magunkkal: ez a kettős halál a' mi Siposunknak kedves lehetne. Ha a' test a maga elementumaira oszlik szélylyel, 's el nem vesz, de egyéb lesz, mint a mi volt: nem történhet-e valami ilyen

¹ *Naláczy* Gábor.

azzal a' mi *Énünkkel* is, a' mit részetlennek és így eloszolhatlannak hiszünk, de a melly talán nem az lesz a' mostani szereit nélküli, mint a mi itt ezekkel volt.

Borsos¹ úrnak itélete *Abelem* felől nekem igen kedves vala; azt mutatja az e' felől vett hír, hogy szaporodik azoknak száma, a' kik érzik azt, a mit én a' Dayka és Báróczy Életekben mondtam. A' mi Glottomachusaink csak az USUS bálványa előtt térdelnek. De a Döbrentei hatalmas szava a' Muz. 5-d. füzetében, s az a' szép Óda, a' mellyet ott Székely Sándor énekelt — annak csak az a' hibája van, hogy egy kissé pompásabb mint lennie kellett volna; de jó dolog az, midőn az ifjúnak fék kell, és nem sarkantyú: 's Köleseynek 's Phantasiához írt Schilleri tüzzelet 's Matthissoni kényességgel 's gyengédséggel (Zartheit) írt isteni dala, mellyet én Nyelvünk' s Literaturánk' egygik legszebb mivének tartok, — a' Döbrentei, Székely és Kölesei szava, mondom, teheti azt a' csudát, a' mit a kürtök csináltak Jérikó alatt.

Éljen az Úr szerencsésen 's tartson meg baráti emlékezetében. P. Török Úrnak minden szépet tölem. *Széphalom*, Január 17 d. 1817.

Reá-akadtam az eltévedt Levélre. Rendes dolog, hogy a Luftschriftet emlegető Tudósok *semmit* nem dolgoznak. Semmit nem írni igenis, könnyebb, mint Luftschriftet. De ne vegyük rossz neven, akármit mondanak, 's engedjük a restségnek vagy a tehetetlenségnek azt a vigasztalást, hogy a mit más csinál, semmit nem ér. Szacsvai az én Epigrammjaimról azt ítélte, hogy azok érthetetlenek és ha ő oly verseket kénytelen volna olvasni, bánná, hogy olvasni megtanúlt, 's én a legteljesebb nyugalomban vettem a' szót, s nyugalmam nem volt kevélység. Meglehet, hogy fiatal koromban az ily szót én is másképp vettem volna, mint most.

Siposnak azon munkáji közül, mellyeket az Úr említ, én csak a' B. Naláczyne felett mondott Prédikáziót bírom.

Naláczy István, ki a Sipos hátrahagyott íratának összegyűjtésében szívesen segédkezett az ifjú Lészaynak, utolsó sarj a Naláczy család bárói ágán. Nagy olvasottságú, kifogyhatlan elmességű, szellemes, egészen francziás neveltségű férfi. E mellett nyájas, szelid, a kevélységet nem ismeri, mindenkit megbecsül, a szegényekhez leereszkedő. Tanulmányait Nagy-Enyeden végezve, négy évet tölt a bécsi egyetemen, a honnan visszatérve, rövid ideig hivataloskodik Hunyadmegyében, mint megyei assessor, majd székbíró és megyei jegyző; a függetlenség és kényelem szeretete azonban csakhamar elvonja a közpályától.

¹ *Borsos* János szászvárosi ev. ref. lelkész, ki az irodalom iránt melegen érdeklődött.

A tudományok és művészetek terén széleskörű ismeretekkel, az ó- és új nyelvekben nagy jártassággal bír; az irodalomnak nemcsak tisztelője és pártolója, de művelője is. Modora Kazinczyt, ki őt „annyi leírások és annyi poétai tetteinek hallása után” ismerte, mindjárt az első találkozás alkalmával annyira megnyeri, hogy „teljes mértékben akarja Naláczyval éreztetni, hogy barátságát első meglátása óta bírni óhajtja”. — „Nem lehet csodálni — írja Dessewffynek — hogy őtet generális *Le Brune*¹ megszereté s elválásakor Temesvárt azt mondá felőle, hogy hasonlóra a Rajna túlsópartjáiig nem remél találhatni”.

Naláczy vállalkozik Sipos életének az *Erdélyi Múzeumban* való megírására is. Az irodalmat és annak munkásait annyira szerető és pártoló szellemes főurat Péterfi Károly tordosi pap, felette tartott halotti orációjában — melyben a tudós akadémikus az igazságot helyenkint metsző éllel hirdeti — következő szavakkal jellemzi: „A vesztegetésig meg volt áldva a természettől lelki tehetségekkel, nagy emlékezettel, főleg éles elmével, elmésséggel... A tanulást, olvasást rendkívül szerette; tudott minden honi és külföldi dolgokat, történeteket és újságokat, melyeket tőle legelevenebben hallani, sőt mint élő káptalanból olvasni lehetett... Felsőeszesével, melynek tükre, mint egy országos jéghavas mindenfelé szétvillogott, sokakat gúnyolva javított...”²

Barátai közé tartozott *Kerekes* Ábel, a szászvárosi kollegiumban tanító, fiatalon elhalt történetbuvár. *Kerekes* buzgó oklevél és kéziratgyűjtő. Ő találja meg az 1545-ik évi *erdődi* és az 1554-ik évi *óvári* zsinat, addig elveszetteknek tartott aktáit. (Kiadta Tóth Ferencz.) Megírja *Cesinge* János (Janus Pannonius) életét. (Erdélyi Múzeum V. füzet.) Szándéka a

¹ *Le Brune* Anna Károly tábornok, Plaisance hercege, legidősb fia *Le Brune* Károly Ferencznek, I. Napoleon főkinestárnokának, kit a császár *piacenzai* hercegnek és hollandi főkormányzónak nevezett ki. Ennek memoire-jait legidősb fia Károly, a tábornok adta ki. Kazinczy valószínűleg összevetészi a memoiret író tábornokot *Le Brune* Péter francia lyrai és drámai költővel, ki nevezetes utazásokat tett s ezek egyikén, talán keleti útvjáról visszatérőben találkozhatott és ismerkedhetett meg Naláczyval.

² Az élet valóságáról és hiábanvalóságáról stb. halotti beszéd. Kolozsvárt 1844.

nevezetesebb kéziratokat kiadni íróik életrajzával együtt. Terve történelmünk egyes kiváló alakjainak (Bethlen, Pázmány) életrajzát, valamint Erdély Historiáját az eddigi kiadásoknál bővebben megírni. Bethlen Gábor életének megírásához hozzá is kezd és azt Bethlennek Károlyi Zsuzsánnával való összekeléséig meg is írta; a befejezésben korai halála 1816-ban meggátolta.

Íratait *Keresztes* Dániel, szászvárosi professor gyűjti össze, ki az irodalom érdekében szintúgy buzgólkodik, mint *Borsos* János, az ez időszerinti ev. ref. első lelkész, ki a hazai irodalmi s a nyelvújítási kérdések iránt élénken érdeklődik.

Borsos utódja a nagyműveltségű Zágoni *Bodolla* Károly, ki előbb szászvárosi professor. A jeles egyházi szónok szintén nagy pártolója az irodalomnak. Szászvároson két évtizeden át a társadalmi életnek lelke és központja, az egyházát és nemzetét nemes munkássággal és bőkezű áldozatkészséggel szolgáló, előkelő modoráról Erdélyszerte ismert nagy pap.

Halála után a Bodolla által annyi díszszel betöltött papi széket egyike a legkiválóbb tudósoknak és legjobb embereknek: az ékesszavú, költői lelkű *Hegedüs* Sámuel, előbb kolozsvári és nagyenyedi professor, majd tordosi pap foglalja el. Egyik tanítványa, a nagyemlékű *Mihályi* Károly enyedi professor így jellemzi Hegedüst: „Nagy természeti adománya, sok oldalú tudományos és aesthetikus műveltséggel bíró férfiú. Az erdélyi körök egyik legnagyobb tekintélye“. P. *Szathmáry* Károly szavai szerint: „Hegedüs azon szerencsés külső és belső tulajdonokkal megáldott férfiak közé tartozott, kik a torony hatását gyakorolják a szemléltre, úgy, hogy minél közelebb jutunk hozzájuk, annál nagyobbak látjuk őket, annál kisebbnek önmagunkat“.

Mint ember fenkölt, tiszta jellem volt, magas czéloknek, szent érdekeknek élt; mint társadalmi tag is jelentékeny tényező, kit a magasabb körökben is keresnek, tisztelnek, szeretnek és a kinek szellemi fensőbbiségét örömezt elismerik. Személyes befolyásának igen sok ifjú köszönhette előmenetelét. Ő szerzi meg *Körösi Csoma* Sándornak, ki az enyedi kollegiumban tanítványa volt s kinek mindig hű barátja, pártolója maradt, a *Maeenas Kenderessy* Mihály, kormányzékai tanácsos pártfogását.

Hegedüs nagy irodalmi munkásságot fejtett ki. Egyházi

és halotti beszédein kívül kiadja költeményeit „Poétai Próbák“ cím alatt. Kéziratban maradt munkái „Erdély történetei“, „Arithmetiká“-ja és „Algebrá“-ja, logaritmus táblákkal, melyekre abban az időben kiadót nem talált.

A nagyenyedi főiskolai nyomda helyreállítása és rendbehozása is Hegedüs érdeme. A Magyar Tudományos Akadémia irodalmi működése elismeréseül levelező tagjának választotta.

Szónoki művészetének és közkedveltségének legnagyobb bizonyítéka, hogy korában nem volt nagyobb szabású örömvagy gyászünnepély, melynek szónoka nem ő lett volna; maga az erdélyi országgyűlés is 1837-ben őt hívta meg Szebenbe, országgyűlési hitszónokának.

Debreczeni Márton, a „Kiovi esata“ írója is Hunyadvármegye lakosa ez időben. *Csertésen*, a kohótisztségnél kémlőhelyettes 1827—1829-ig és ott adja meg eposzának első alakját.

A munkások mellett ott áll mint buzdító, támogató: Erdélynek ez időben legnagyobb irodalmi Maecenása, *Kenderessy* Mihály, előbb Hunyadmegye főbírája és diaetai követe, majd erdélyi kormányszéki titoknok, utóbb tanácsos.

Erdélyben *Kenderessy* veszi először pártfogásába a rímetlen verseket; ő ismeri el *Virág* Benedek érdemeit, ő buzdítja Erdély ifjait követésére. *Fessler* a történetíró, Szareptából levelez véle s történetének megírásában tőle kér majd segélyt, majd felvilágosítást. *Benkő*, a „Transsylvania“ írója és Erdélynek más tudósai őt barátjuknak, védőjüknek s boldogítójuknak tekintik. Az ő segélyével száll hajóra a kitartásban óriás lelkű szegény székely diák *Kőrösi Csoma Sándor*, hogy útjával magának halhatatlanságot, nemzetének fényt, a tudománynak kincseket szerezzen. *Kazinczy* jellemzése szerint *Kenderessy* „valami tudományi ismeretek terjesztésére tartozik, mind abban részt veszen, mind azt teljes erővel segíti. Ő támogatta, segítette, ő hozta tekintetbe a jobb főket; ő hintegette fáradhatlanul a jó magvát, mely később fog, de bizonyosan fog virágra fakadni. És a mi egyike az ő legszebb érdemeinek, híven szerette felekezetét s távol vala azoknak hamis játékoktól, vagy tévedésektől, kik nem akarván igazságtalanoknak tetszeni mások iránt, magok iránt lesznek azok; de felekezetének szeretetét, a jó szeretetének

gyönyörködve volt kész mindig alája hajtani; a ruha színét az emberben soha nem tekintette.

De Kenderessy mellett figyelemmel kíséri és pártolja az irodalmat a többi hunyadmegyei nemes család is. *Apáthy* Ádám Kucsukfalváról, *Mara* Péter Szálláspatakáról, a *Baliák*, *Brádyak*, *Zudorok* és mások a nemességből levelezésben állanak *Lészayval*, s az ő, valamint *Tewrewk* útján — ki a műfordítás terén már jelentékeny sikerekkel dicsekszik és szorgalmasan gyűjt mindent, mi a történelemre, irodalomra és művészetre tartozik — megszerzik az újabb irodalmi termékeket. A megye ifjúsága pedig a *Collegium Albense* falai közt Nagy-Enyeden tanul, hol az egész tanuló ifjúság át van hatva a nemzeti ébredés lelkes érzéseitől s a hol az anyanyelv művelésének olyan apostolai vannak, mint a nagy *Szász* Károly, kiből „csaknem minden műzsák egyesült lángja lobogott“,¹ és a ki az iskolázás latin nyelvét, mikor annak még valóságos nagyhatalmi helyzete volt, „gyalázatos bilinesnek tartá, melyet sötét századok vaksággal párosult vadsága vert fel a magyar Géniusz szárnyára“.²

*

Az elmondottakban foglaltam össze azt a néhány irodalomtörténeti adatot, a melyek Hunyad vármegyét közelebbről érdeklík. Tettem ezt azon óhajttal: vajha akadnának azok közt, kik e sorokat figyelmükre méltatták olyanok, kik hasonló és talán ismeretlen adatok birtokában vannak, melyeknek közrebocsátásával egykori jeleseink élete és működésének hű képéhez kiegészítő vonásokkal járulhatnának.

Múlnak, repülnek az évek. A „szent öreg“, ki oly féltő gonddal őrködött a fiatal nemzeti irodalom felett, ki az édes atya szívével örvendezett izmosodásán, fejlődésén: régen alussza boldog álmát a széphalmi mauzoleum corinthisz oszlopai mögött; az úttörők sírját belepte a moha, sokra feledés borúlt; a szórazást, nem az eszményi szépet kereső közönség divatos írókat teremt, kiknek efemer hatása hirtelen tűnik, mint a fénybogár

¹ *Bolyai* Farkas szavai.

² *Köteles* Sámuel tanártársa feletti beszédében mondott szavai *Szász* Károlynak.

világa, újabb és „eredetibb“ társaik felléptén. Ám a nagy költők, mint az álló csillagok, soha meg nem fogyatkozó fénynyel ragyognak; és a kik nemzetünk nyelvét a fenséges gondolatok hordozására alkalmassá s a nemzetet felrázva elmaradottságából, azok megértésére képessé tették, minden kor háláját biztosították maguknak. Azoknak utódai pedig, kiknek körében közvetlen hatottak, a dicsőség érzetével kell, hogy emléküket kegyeletükben ápolják. Mert, a mint Kazinczy mondja Báróczyról emlékezve:

Szent a hely, hol egy nagy ember álla,
S példája századok múltával is
Buzdítva szól a jóknak lelkeikhez.

INCZE BÉLA.

Magyarok külföldi emlékkönyvekben.

Az emlékkönyvvezetés szép és hasznos szokása jelen korunkkal hasonlítva, a múlt századokban sokkal divóbb és elterjedtebb volt. Szép és hasznos azért, mert mindkét jelölést meg is érdemli. Ha már maga azon óhajtás, hogy valamely barátunktól írásbeli emlékjelt kérjünk, kidomborodott eszményes érzékről tanúskodik, akkor az emlékkönyvekben való lapozgatás és olvasgatás hosszú évek múlva, midőn egyik-másik kéz, mely az emlékkönyvben nyomot hagyott, már porladozik, feltétlenül alkalmas arra, hogy az olvasónak kedélyére hatalmasan hasson. Van azonban az emlékkönyvnek ezen kívül még művelődési és családtörténelmi szempontból is szép és hasznos oldala. Azon részint költői, részint prózai mondatok, melyeket az író bejegyzett, az illető korszak gondolkodási módjának felismerésére jellemző adalékokat nyújt és a családi történelemnek nem egy hézagát voltunk már képesek egy-egy emlékkönyvből merített keltezés és névalírás által kitölteni.

Jelen sorokban egy néhány különféle helyen közzétett külföldi emlékkönyvben található, különböző rang- és korszakbeli magyar személyekre vonatkozó adatokat akarunk chronologiai rendben előadni.

* * *

1587. ghymesi Forgách.

τὸ μὲν χρυσίον ἐν τῇ πυρὶ δοκιμάζομεν,
τοὺς δὲ φίλους ἐν ταῖς ἀτυχίαις διαγιγνώσκομεν.

Non minus nostra sunt, quae animo complectimur, quam quae oculis cernimus.

In sui monumentum amoris et amicitiae sincerae haec Generoso dno dno Joachimo Andreae Slick Comiti a Passaun et Weisenkirchen Michael Forgacz a Gimes reliquit. Argentorati (Strassburg) Anno 1587. Mensis Julij die 5.

(Schlick-féle emlékkönyv a zittau könyvtárban. — Mserp. bibl. Zittav. B. 145 — 35-ik oldalon. Schlick Joákim András meghalt 1621 jun. 21-én.)

1587. Péchy.

Ovidius.

Ludit in humanis divina potentia rebus
Et certam praesens vix habet hora fidem.

Generoso ac Magnifico Domino Dno Joachimo Andreae Slick, Comiti a Passaun et Weisenkirchen haec Sigismundus Pechi Vngaricus scribebat Argentorati Anno Dni 1587 die Julii 5. mpp.

(1587 lett az 1586-ból korrigálva ; ugyanott 55.)

1589. Révai.

Anno Christiano 1589 die 9 mensis Octobris.

Fortior est qui se quam qui fortissima vincit.

Haec Illustri et Generoso nec non singulari doctrina atque virtute ornatissimo Dno D. Joachimo Schlick Comiti a Passaun et Wysenkyrchen etc. in veri perpetuique amoris ac observantiae symbolum Argentorati abscripsit: Petrus de Rewa Comes Thurotzensis Ungarus ppia.

(Ugyanott 30.)

1589.

Non quam multis placeas, sed quibus, stude.

Haec Franciscus de Rewa Comes Thurotzensis scribebat Argentiniae mpria Anno ut supra.

1613. Pálffy.

a) Katharina Pálfin. (Egyszerű beiratkozás a br. gundersdorfi Teufel családnak jelenleg gr. Wilczek János birtokában levő emlékkönyvében, 49/b alatt.)

b) Sofia Pálfin, Freiin.

(Ugyanott 37.)

1630. Rátkay.

Anna Katharina Frau Leblin, eine geb. Ratkain Freiin (br. Löbl János Kristófnak második neje).

(Teufel-emlékkönyv 110/b.)

1630. Appel.

Aurea sunt vere nunc secula: plurimus auro

Venit honor: auro conciliatur amor.

Ipse licet venias musis comitatus Homere

Si nihil attuleris, ibis Homere foras.

Dass ist:

Was klagstu so, das schon vorbey

Die güldne Zeit vergangen sey.

Die gülden Zeit ist noch vorhanden

Dann goldt regiert in allen Landen.

Nach goldt vnd geltt ein jeder stellt
 Gelt, gelt, schreyt jetzt die gantze Welt.
 Kein kunst, kein tugent wirdt gemacht,
 Nach goldt vnd geltt ein jeder tracht.
 Also glaub noch zu dieser Friest
 Die gülden Zelt vorhanden ist.
 Wenn das wasser schmeckt wie der Wein
 So wolt ich hundert Thaler reicher sein.
 Weil aber das nicht kann sein
 Muss wircken von sammet vnd seyde fein.

Zu freündtliebender danckbarlicher gedächtnüss dem Ehrn
 geachten Herrn Henrich Briemern, hab ich dieses geschrieben zu
 Prasslaw den 3. Sbris ao. 1630. Johan Caspar Appelius, Ihr. fürstl.
 Durchleüchtigkeit in Siebenbürgen gewesener Hoffprediger.

(Primmer Henrik emlékkönyve Görlitz C. Ch. IV. 61; 719. oldalon.
 Primmer a harminczéves háború alatt Boroszlón mint vendéglős élt, ki szá-
 mos katonatisztel és egyéb vendégeivel barátságot kötött. Az ő emlékkönyve
 a legérdekesebbek egyike.)

1632 körül. Blagay.

Elisabeth Ursinin Gräfin Blagai.

(Azt hiszem, hogy ez — mert az emlékkönyvben 1630-ban
 br. Althann Eustach is szerepel — Blagay János Veikhardnak gr.
 Althan János Eustachhoz férjhez ment leányával, Erzsébettel azonos.)

(Teufel-emlékkönyv 20.)

1648. Pálffy.

Paul Pálffy.

Tout vient a point qui peut attendre.

(Teufel 218/b.)

1659. Pálffy.

C. Nicolaus Pálffy.

Victrix animati fati.

(Ugyanott 189.)

1665. Frangepán.

Maria Julliana Gräfin von Abensperg und Draun, Geb. Mark-
 gräfin von Frangipan.

(Teufel-emlékkönyv 54.)

1669. Brosz.

Paul Brosz, a hazai gymnasium conviktora, Késmárk 1669
 aug. 8-án. Jelige Horácból „seinem Freunde und Landsmanne, als
 er nach Deutschland gezogen stb“.

(Schmied Mihály késmárki theologusnak 1669 jul. 13-án meg-
 kezdett emlékkönyvéből.)

Megjegyzendő, hogy e morva származású *Johannides Vencel*,
 a késmárki gymnásium rektora, 1669 aug. 8-án a következőket

írja: Zur angenehmen Erinnerung seinem theuern Schüller und Erzieher seiner Söhne Michael Schmied aus Kesmark in Ungarn, als er seine Reise nach Deutschland angetreten“. Jelige: Genesis 28.

(Ugyanott.)

1670 körül. Cornides.

Sophie Cornides.

„Wer das Schöne fühlt, wirkt und handelt schön“.

(Ugyanott.)

1672. Ostrozić de Giletinec.

a) Wien 21. Juni. Mathias Ostrozith de Ghiletines.

Nihil Amicus Amico Boni praestare potest, quod non sit debitum.

(Résztt vett a Wesselényi-féle összeesküvésben; † 1701.)

b) Katharina Sidonie Ostrositin, geb. Rewain.

Gott peschert,
Hoffnung ernert.

(Az előbbinek neje; Révai Pálnak a leánya.)

(Teufel-émlékkönyv 202.)

1673. Barius.

Adam Barius S. et S. Hung. 1673 jun. 16-án.

Jelige Virgilból: dem Besitzer, als er die deutschen Akademien behufs Fortsetzung seiner Studien besuchte stb.“

(Ugyanott.)

1673. Lazari.

Michael Lazari „seinem Landsmanne“ jul. 3-án.

„Spes confisa Deo, confusa nunquam recedit“.

(Ugyanott.)

1675. Góbi.

Johann Gobius, Turozii Tottpron. (=Tót Prónai) Hung. p. S. Academ. Wittenb. Minist. Publ. de Wittenberg 1675. apr. 18. „seinem Freunde und Landsmanne“.

„Ohne Erkenntniss seines Schöpfers, ist jeder Mensch ein Vieh“.

(Ugyanott.)

1675. Guhr.

Clemens Guhr aus Kesmark Hung; do. Wittenberg apr. 20. Jelige Cassiodorusból. „Seinem Freunde und Landsmanne stb.“

(Ugyanott.)

1675. Kienast.

Mathias Kienast aus Pressburg Hung. theologus, Wittenberg, apr. 15. Jelige Epiklethól. „Dem Herrn Philotecarius, seinem Freunde an des Academie und seinem Landsmanne stb.“

(Ugyanott.)

1675. Reichard.

Andreas Reichard aus Pressburg Hung. studierender des freien Wissenschaften. Wittenberg apr. 19-én „seinem Freunde und Landesmanne stb.“ Jelige: Post nubila Phoebus.

(Ugyanott.)

1675. König.

Jakob König Waralio-Hungarus (= Váraljáról) theologus, Wittenberg, jan. 18-án. „aus brüderlicher Zuneigung . . . dem Hörer der Theologie Michael Schmied . . . stb.“ Jelige: Martialis lib. XII.

1675. Roseer.

Daniel Roseer Szepesmegyéből, theologus, Wittenberg 5. April St. Julian Anno A. C. ה'תע"ה; Jelige: Horat. Serm. Lib. I. Tab. I. „Seinem Landsmanne und akad. Contubernalis stb.“

(Ugyanott.)

1675. Prüker.

Georg Prüker aus Neusohl (= Besztercebánya) Hung. theologus és bölcsészethallgató. Wittenberg, 26. April a. St. (= alten Styles) 1675.

Momento pendet ab uno
Sive perenne bonum, sive perenne malum,
Ergo
Mortalitatis indies memor tuae
Aeternitatem cogita
Forsan in ignota Sors mea
Floret humo.

Seinem Freunde und Landsmanne stb.

(Ugyanott.)

1675. Abschem.

Paul Abschem aus Gölnitz Hung. Stud. der freien Wissenschaften, Boroszló, aug. 8-án.

„Aura tonet, tonet unda astu, ruat Orbis et Orcus,
Una Salus animae non peritura, Deus“.

(Ugyanott.)

1676. Bornagius.

Johannes Bornagius quondam Rector Scholae Ficlecens. (= Füle) *nunc Exul*, Boroszló, dec. 1-én.

„Beatus, cui Deus summus est adjutor“.

„Seinem Landsmanne stb.“

(Ugyanott.)

1677. Wagner.

Michael Wagner aus Schässburg (= Segesvár) in Siebenbürgen, theologus, Boroszló, máj. 16-án.

(Ugyanott.)

1685. Stromp.

Michael Stromp Filcav. (talán Fülekből) Hung. theologus, Hengersdorf, aug. 7-én.

„Nescit fidentem deseruisse Deus“.

(Ugyanott.)

1705. Csekey.

Nicolaus Csekey, peregrinus ex Hungaria, jun. 13-án.

* * *

Schmied emlékkönyvéből még csak a következőt akarjuk közölni, melyet a Melchior Francus (= Frank) P. Mega. Band. 1677-ben bejegyezett:

„Theatrum est Hungaria
Optimorum Compassionibus
Inimicorum Expilationibus
Malevolorum Subsannationibus
Expositum
Ut cujusque est Affertus“.

DR. WERTNER MÓR.

IRODALMI SZEMLE.

Nagy István moldvai vajda.

Istoria lui Ștefan cel Mare. (Nagy István története. Az oláh nép számára.)
Irita Iorga N. București. 1904. Kis 8°, 334. l. Ára 75 fillér.

Iorga bukaresti egyetemi tanár, kiváló történetíró, egy igen érdekes új munkával, Nagy István moldvai vajda (1457—1504.) életrajzával gyarapította Románia történetirodalmát. E munkát a szerző a román közoktatásügyi miniszter megbízásából arra az alkalomra írta, hogy a folyó évben üli meg Románia István vajda halálának 400 éves évfordulóját.

A munka hét könyvre oszlik, melyek közül az *első* könyvben az író Moldva alapítását és rövid történetét mondja el Nagy István föllépéséig. Leírja Bogdán mármarosi oláh kenéz átkelését Moldvába, mely akkor magyar birtok volt egy Szász nevű vajda kormányzása alatt; ezt a gazdag vidéket foglalja el Bogdán. Halála után rövid időközökben egymást váltják föl a vajdák, Jó Sándor (Alexandru cel-Bun) föllépéséig. Az új vajda csakhamar ellenséges érintkezésbe jut Zsigmond magyar királylyal, még a lengyel uralkodóval is, de megvédelmezi országát a Moldvát fölosztani akaró királyokkal szemben. Jó Sándor halála után ismét trónviszályok dúlják Moldvát és gyilkosságok fertőztetik be a vajdai széket. Az író eközben megemlékezik Hunyady Jánosról is (Joan Corvin din Uniedoara), ki az oláh fölfogás szerint oláh nemzeti hős s mint ilyen az oláhok segítségével akarta volna föl szabadítani Keletet a török iga alól, de az oláh vajdák nem segíthették kellően s így terve nem sikerülhetett.

Erre az időre esik István vajda ifjúsága, melynek a szerző a *második* könyvet szánta. Az István apja hosszas bujdosása után visszatért Moldvába, hol nagy küzdelmek árán végre elnyerte a vajdai széket. Ezekben a küzdelmekben már föltűnik István, egész ifjúságát harcokban töltvén el, míg végre ő is elnyeri a vajdaságot 1457-ben, miután Teocist metropolita fölkeni.

A *harmadik* könyv István kormányzásának első két évtizedét foglalja magában azokkal a küzdelmekkel, melyeket állandóan foly-

tatnia kellett a lázongó boérokkal és a szomszédos uralkodókkal. Épen ebben az időben történik Erdély lázadása Mátyás király ellen, a mely lázadást a moldvai vajda, István is igyekezett támogatni, a miért is a király elhatározta, hogy a vajdát megbünteti. At is kelt Moldvába (1467.) s megtámadva Istvánt. Moldvabányánál egy éjjel véres harcot vív, de eredménytelenül, mindazonáltal a vajda a következő évben megtér a király hűségére. De nemesak a magyar és a lengyel királyokkal harcol István, hanem a tatárokkal és a törökkel is.

Hosszasan folynak e harcok, melyekkel a *negyedik* könyv foglalkozik s a mely küzdelmek alatt a vajda megnyeri Mátyás király segítségét is, miután a lengyel királytól a magyar király hűségére tért. De a magyar király hűségében sem volt sokáig István, minthogy nagyon gyakran változtatta politikáját, a mire befolyt az is, hogy Mátyás a nyugati ügyekkel lévén elfoglalva, Keletre nem fordított kellő figyelmet.

Az *ötödik* könyben a szerző István uralkodásának végső éveiről ír, melyekben a vajda már ismét a lengyel király híve volt, minthogy Mátyás már nem élt s nem érezte karja hatalmát Moldvával. Azonban már 1494-ben a havasalföldi vajda követivel együtt az István követi is tisztelegnek az Erdélyben időző II. Ulászló előtt, segílyt kérve a török ellen. István vajda ekkor nagy terveket forgatott agyában, de mielőtt azokat megvalósíthatta volna, 47 évi uralkodás után meghalt 1504. jul. 2-án. Kiváló, vitéz, okos uralkodó volt, a ki népétől méltán megérdemelte a Nagy melléknevet, mert az akkori körülmények mellett a legjobb viszonyok között tartotta fenn országát és védte meg hintapolitikájával a magyar, lengyel és török végleges uralmától.

Miután István meghalt, ismét bekövetkeztek a versengések a vajdaságért, melyeket a munka *hatodik* könyve foglal magában. István után a vajdák ismét egymást váltják föl rövid időközökben, egymás megbuktatására törekedve. Ezekkel a vajdaváltozásokkal kapcsolatban szerző tovább folytatja Moldva történetét rövid erőteljes vonásokban 1881-ig, a román királyság megalakulásáig

A *hetedik* és utolsó könyvben az író Nagy István vajda emlékével foglalkozik, elmondván, hogy a krónikások közül egyedül Ureche ír bővebben és szeretettel Istvánról, a többiek nem méltatják olyan figyelemre, a minőt megérdemelve. Majd fölemlíti azokat a modern írókat, a kik napjainkban feglkaztak István vajdával, végül leírja, hogy a vajda élete és uralkodása milyen hatással volt a nép költészetére és munkáját egy fölhívással végzi, melyben fölszólítja a mai oláh költőket és írókat, járuljanak munkáikkal hozzá ahhoz, hogy a Nagy István emlékére rendezett ünnepek fényét emeljék.

Iorga e munkája a nép számára van írva és így mintegy a nép fölfogását tükrözi vissza, a minék következménye az, hogy az a tárgyiasság, mely Iorga munkáit jellemzi, ebben a művében el-elvész és megengedi magának azt, hogy Oláhországba (Tara-Românească) foglalja be mint római örökséget mindazt a területet, mely a máramarosi havasoktól a Duna alsó folyásáig és a Tiszától a Dmieszterig terjed. Ezáltal veszít a munka komoly, tudományos színezete is, a mennyiben mintegy megerősíti azokat a téves nézeteket és azt a ferde felfogást az oláh nép eredetéről és régi lakhelyéről, mely már úgy is meg van csontosodva az oláh nép tudatában s a melyet csak nehezen lehet kiirtani onnan. Különben vonzó, érdekes és a fönnemlített hibától eltekintve, igen helyesen és ügyesen megírt munka valóban élvezetet nyújt nemcsak a népnek, hanem a művelt közönségnek is.

Dr. Görög Ferencz.

Új Bokréta.

Irta *Baja Mihály, Gulyás József, Gyökössi Endre, Madai Gyula, Oláh Gábor.* Debreczen, 1904. A Csokonai-Kör támogatásával. Ára f. 1:50 k., k. 2:50 k.

Az Új Bokrétának manapság szokatlan sűrűn nyomtatott egy kötetében tulajdonképen öt szokásos terjedelmű versfüzetnek anyaga: 163 vers van egybegyűjtve. Debreczeni puritán józanságra, a külső hatásvadászat kerülésére mutat a takarékos és szerény külső megjelenés.

A mint itt előttünk az öt poéta barátságosan kezefogva egymás mellett megjelenik, önkéntelenül is az jut először eszünkbe, hogy őket egymáshoz méregetve vizsgálgassuk. De épen e barátságos együttélésük mutatja, hogy egyik sem hivatkoznék a másik elé: nem versengés, hanem közös czélokért lelkesülő barátság hozta őket össze.

Mindeniket önmagában fogjuk tehát vizsgálni.

Baja Mihály tisztán az érzések poétája, ki úgy dalol, a mint érez. Az első *Bokrétá*-ban sokkal kisebb méretű, határozatlanabb érzésekről tettek tanúságot dalai, de aztán jött két év, melyben a szenvedések ekéje sokkal mélyebbre szántott lelkében, kimélyült, érettebbé, férfiasabbá lett. E két évről szól „Két év után“ ez. leg-tartalmasabb verse.

De érzései még ma sem nagy méretűek, sem terjedelemre nem fognak sokat át, sem mélységük, sem magasságuk lépcsőzete nem nagy; nem száll föl az ódáig, sem le a korlátszakító szenvedélyekig. Ha majd nagy szenvedélyek ragadják meg, még mélyülhet; ezúttal is a mult kötetéhez képes ő mutatja aránylag a legnagyobb haladást.

Érzéseihez képest akarateréje gyöngé, vágya megáll a sóvárgásnál s búsmerengve nézi, mint illan ifjúsága s mint tépdedik le fűrgebb kezek a neki termő fa gyümölcseit is. Leggyöngébb hangulatai is uralkodnak fölötte, reflexzióiban újra érzi, szíve újra emlékezi bánatait; ilyenkor szögzi őket papírra, elég gondos, természetes formákban. (Bár jobb szeretnők s még természetesebb lenne, ha inkább megmaradt volna a nemzeti formáknál.) A jelent megragadni nem bírja, inkább reményeiben s emlékeiben él. Úgy hisszük, hogy epikuma nem is lesz, de alkalmi vers is legyen tőle idegen (Dankó Pista). Néha való hetyke föllobbanásának kedves képe a „Szóbeszéd“. Ő a *Bokréta* Bús-magyarja. Úgy fog fejlődni, mint érzelmvilágának véletlene fogja hozni.

Gulyás József. A legérzékenyebb mind az öt közül, érzelmei készítetik munkára akarátát is. Tisztán lyrikus, valóságos antiepikus és antidramatikus. Érzékenységeben, mint a hogy a mimóza bezárja kelyhét, úgy fordítja önmagára vissza tekintetét s böleselkedik szíve reflexzióin. Vonzódik a fájdalomhoz, műsájának areza sápadt, ajkán állandó szomorú mosoly, a „méla“ még kedvencz szava is. Hangja, a lányos gyöngédségtől a fönségnek néha megpendített húrjáig, elég terjedelmes.

Érzésvilágát most a szerelem foglalja le s a belőle fakadó titkolózó gyötrődés, verseinek alapszíne a búsmerengés. Legjobb verseinek valószínűleg a „Sirva vigadó“-t tartja; mi a „Levél“ címűt, mely hangulatú refrényével.

Szentimentalizmusra van hajlandósága kedélyének, mivel még a reménykedő szerelem is bénítólag hat lelkiműködésére, még híres dicsőségsszomjára is, míg pl. a Gyökössy aktív lelkét még a lemondás is életre sarkalja.

Figyelmeztetjük, hogy némely dalaiban jobban ügyeljen a gondolat tagolására; ez egy kis dalnál néha nem kevésbbé művészi, mint egy versciklus tagolt egységesítésében.

Gyökössy Erdre. A leglyrikusabb. Nem mintha Gulyást nem ragadná tán még inkább árjával a maga érzése, sem mintha Gyökössynek nem volna erőteljes epikai és drámai vénája is, hanem mert ő tud legmélyebbre szántani szenvedélyeivel s az óda magas szárnyalásába is egész szubjektivitását beleviszi, szemben a Madai még magasabban szárnyaló ódáinak objektivitásával. Erő, mindene-ken diadalmas tízes magyar életerő minden mozdulata. Van ereje megragadni s állandóan átölelve tartani a jelent, semmi múltban élő reflexzió, jövője is a jelen kifejtése, nem aranyfüst, öncsalás, hanem követelő rajongó hit.

Csupa harmonia, rugalmas arányosság. Ha szenvedélye fölviharzik, vele izmosodik akarateréje, vele erősödik értelme szárnya. „Imádkozom“ ez. verse roppant erejével emelkedik ki a mai ener-

vált lelkek szerelmes strófái közül. Hálás lehet sorsának azért a lelkét feszítő, szívét nagyobbító nagy szerelemért, mely úgy emeli őt a mai köznapi költőbakák közül, mint a jó vitézt a háború.

Idillikus családi képekkel kezdi. De még ha családjára is gondol, oly forró indulatroham ragadja meg, mely „majd szétfeszíti feszülő mellét.“ A „Határban“ meg a természet legszelidebb képei is viharzó indulatokkal töltik el. „Kivándorló barátomhoz“ ezimű verse legszebben mutatja szubjektív ódái hangját, a mint a mai idők viharos sejtelmeit tolmácsolja :

Ne menj! . . . Pirúl az ég keletről,
A vér csodás életre pezsdül.
Nem hallod-é, forr, mint a katlan,
Sok millió szív szakadatlan.
Még csak morajja ért ide,
Még nem fél tőle senki se,
De már én lázban hallgatom,
Már vissza zengi a dalom.

Tulcsorduló indulatai ternik hibáit is, hogy pl. néha dalaiban nem teljes az egység, az egyenletesség, vagy egy-egy szóképe tulságosan megérezkítő.

Friss, haladékony epikájának értékes terméke „Gábor lantos“.

Madai Gyula. Neki van a legrendezettebben fölépített s harmoniájában legerősebb értelmi világa, melyet úgy ékesít nyugodt érzelme virága, mint repkény a kőfalat; gyökerei nem fogják szétfeszíteni tömör köveit. Filozófus költő. Költészete tiszta tükörképe nyugalmas erejű gondolatvilágának. („Nyár“) S a mint biztos a maga erejében, úgy bízik nemzete sorsában is; erős hitének hangjai ódái. Az óda az ő legsajátosabb hangja, sőt minden verse egy-egy óda. A részletekben is csupa telt arányosság; a gondolat tagolása, képei is elméje komoly napfényében érték teljessé. Őt lehet a leglassabban olvasni magas ódái szárnyalása miatt s mert a részletek szépségei is lépten-nyomon föltartóztatják az embert. Pl. Kossuth-ódája, vagy Wass Albertben az ily sorok :

A harez fulánkja átalfurja,
Kebele vérrel mosolyog,

melylyel a golyó parányi gyilkos sebhelyét megkapóan jeleníti meg előttünk.

Játszik a szerelem édes versével is, de ez csak játék neki; galambok Mars sisakjában. Szenvedély veszélyesen meg nem ingatja soha.

Tehetségének hatalmas anyaga lesz még, ha majd élete bele fog kapcsolódni a nemzet életének áramköreibe.

Könyve végén fölhívjuk még a figyelmet a „Gábor úr“ cz. mély színezésű életképre.

Oláh Gábor. Mint Gyökössy a magyar férfi tavaszát, Madai nyarát, úgy rajzolja Oláh annak őszre hajló idejét. Gyökössy anyjához, Oláh *apjáról* dalol. Sőt jórészt azonosúl az apjával világa, apja megnyugvó megelégedésének hangjait halljuk, hogy hál' Istennek fölépült az új ház, a gazdaság virul, hát biztosítva áll a jövő, jöjjön bármi, *egykedvűen* készül fogadni. A tapasztalt ősz pozitívista filozófiáját vallja, sőt ha iszik, — még ilyenebb lesz: („Bor mellett.“)

Haj rá fiúk! Ez a világ
Se nem hideg, se nem meleg.
Nem ördögök, nem angyalok,
Csak emberek az emberek.

Sőt a halállal való *aequo animo* leszámolásról is gyakran beszél.

Nem a szárnyatbontó érzés, hanem a gondolat adja kezébe tollát: a higgalt értelem költője, teljesen objektív *epikus*. Értelmi világa multkor még nem volt eléggé rendezett, most is megesk néha, hogy harmóniájában ott felejt egy dissonáns hangot; de már pl. „Kertben“ „Másodvirágzás“ tiszta, igen értékes képek.

E rendezett világot csodálatosan félti ő a nagy rendzavarótól, a szerelemtől. Magyar férfi büszkeségével lemosolyogja, de titkon bizonyára aggódik, hogy a gonosz Delila elveszi erejét. Az ősz komoly erkölcsével itéli el az „Uj idők“-et.

Néhol a homályossághoz közeledik („Az ember“, „Álomlátások“), holott nem a misztikumhoz, hanem a szimbolizmushoz fog idővel hajolni, bár még alig próbálja („A bolond“). Tulajdonképeni világa a napfény, néha még tulságosan is érzékítő a megszemélyesítése („A mi öreg pajtánk“).

Nagyrakelendő az ő legigazibb műfajában, az epikában. Ennek segítségére járul nyelve is, a gazdag népies epikus nyelv. „Özvegy asszony kokasa“ egészen Arany vig elbeszéléseit juttatja eszünkbe.

„römmel láttuk volna a Bernát Gazsi levelei geurejének folytatását, ami egyenesen hivatása.

Ime, szűkös határok közé korlátoltatva bár, leróttunk föl-
adatunkból annyit, amennyit kötelességünknek éreztünk.

Még csak arra kérnök a Bokréta öt poétáját, hogy ha a fejlődés külön kötetekbe rendezi is ezután verseiket, maradjanak együtt, egy időben lépve elő és mindig Debreczenben. Egymással és Debreczen lelkével együtt erősebbek lesznek valamenyenien.

Bodor Aladár.

Goethe, Byron és Madách.

Dr. Ábel von *Barabás*, Goethes Wirkung in der Weltliteratur. Leipzig, 1903; Magazin-Verlag. S. 70. Mk. 1.50.

Dr. Barabás Ábel temesvári főreáliskolai tanár ebben az eleven nyelven megírt tanulmányában oly kérdést vesz tárgyalás alá, a mely úgy összehasonlító irodalomtörténeti, mint közelebről magyar irodalmi szempontból kiválóan fontosnak és érdekesnek mondható. Vizsgálja Goethe *Faustjának* hatását a világirodalomban s e hatás legerősebb nyomait az angol és a magyar irodalom egy-egy nagy-hírű költőjénél: Byronnál és Madáchnál, az előbbi *Manfrédjában* és *Kainjában* s az utóbbi *Ember tragédiájában* találja fel. Miután ezt megállapítja, második és főkérdése: miben áll e hatás? mennyiben mutatható az ki? s a Goethe-től való függés mellett mennyiben önálló Byron és Madách, illetőleg mennyiben önálló jelleműek, kivitelűek szóbanforgó világhírű költeményeik?

Goethe Faustja mindkét részében tekintve, 80 év tapasztalatainak gyümölcse. Faust csábítólag hatott a rokonirányú, ugyanezzel a problémával törődő szellemekre s valószínűnek tarthatjuk, hogy se Byron, se Madách nem igen választotta volna a drámai eposz formáját, ha nem ismerik Goethe Faustját. Byron tetőtől-talpig lyrikus volt, Madách pedig inkább philosophus, mint költő. A Byron és Madách istenei nem oly igazak, mint a Goetheé, a minék oka bizonyára az, hogy egyikök se volt objectiv szellem; a ki igazi isteneket akar alkotni, annak költőnek és tudósnek kell egyidejűleg lennie, — ánde ez csak Goethe volt!

Byron és Madách közelebbi rokonságban áll egymással, mint Goethével; mindkettő pessimista s ezért nagy mértékben subjectiv szellem, de költeményeik végeredménye különböző: Byronnak mindkét költeménye vigasztaláságra vész, míg Madáchnál kiengesztelő véggel találkozunk, épúgy, mint a Faustban.

Ha beszélhetünk a Faust hatásáról, de nem beszélhetünk a Faust utánezatról; mind a négy költeményt teljesen önálló, eredeti műnek nyilváníthatjuk. Faust alakja nem a költő maga, mint általában hiszik, mert Faust nem az egyén drámája, hanem Faust az egész emberiség képmása s mint ilyen pompás alak; míg, ha egyénnek tekintjük, nem hős, nem jellem. Ellenben a Byron Manfrédje a megtestesült egyéniség, tehát igazi jellem. Kain már közelebb áll Fausthoz, mert az *én* itt kiszélesbül s közeledik az általános emberhez, mindamelllett a hős nem az emberiség képmása. Goethe Mephistophelese és Byron Luciferje közt nincs közös vonás; Lucifer nem absolute tagadó szellem, mint Mephistopheles, ő egy

bukott angyal, a ki szembeszáll az Urral s ha Mephistopheles az ember alteregoja, Lucifer Isten mása. Lucifer, mint Manfréd és Kain, a megtestesült egyéniség, ellenben Mephistopheles mint Faust, nem egyén, vagyis míg Goethe a mindenség költője, Byron az egyén költője.

Madách Ádámja szintén nem egyén, hanem az emberiség képviselője, mint Faust; de míg Goethe egyetlen emberben sűrítette össze az egész emberiséget: Madách az emberiség képviselőjét több emberre szétosztotta. Faust optimistikus, Az ember tragédiája pessimistikus költemény. Goethének nincs érzéke a történelem iránt, ezért egy ember életpályáját rajzolja, Madáchnak nincs érzéke a való élet rajzolására iránt, ezért az ember szerepét történeti képekben festi. Goethe a reális élet emberét, Madách a történelem emberét nyújtja. A Goethe embere vér és húsból való, a Madáché vér és hús nélküli lény, inkább abstractió. Míg Goethe Mephistophelese tagadó szellem, a Madách Luciferje az Ur ellenlábas, a hideg számító ész képviselője s így inkább a Byron Luciferjéhez, mint a Goethe ördögéhez hasonlít, de épen azért, mint Ádám, ő is inkább allegoria. Még nagyobb az eltérés Madách és Goethe közt a nő felfogására nézve. Madách a nőt az emberiség leghatalmasabb mozgató erejének tartja; a férfi sorsa, hogy az élet harcában sebeket kapjon; a nőé, hogy e sebeket begyógyítsa. Goethénél nyoma sincs e nemes felfogásnak; ő a nőről csak azt az egy vonást tudja följegyezni, hogy szeret és elbukik s e fájdalmas benyomást csak költeményének 2 utolsó sora

Das Ewig-Weibliche
Ziet uns hinan

enyhíti némileg.

Az tagadhatatlan, hogy a Faust erős hatást gyakorolt Byronra, ő azt egészen felszívta magába, de abból csak az ő ézeljainak megfelelő motívumokat vette át s azokat is teljesen átformálta, úgy, hogy azok nem a régiéek többé; e hatás mellett még a költő személyes élményei s a nagyszerű svájci hegyvidék benyomásai is ható tényezők voltak Manfrédja megírásánál. Kain-ja viszont Goethére gyakorolt nagy hatást, a Faust II. részére; e hatás a Walpurgis-éji jeleneten világosan érezhető. Madách költeményének egyes jelenetei szintén elárulják a Faust hatását, de e hatást nem szabad túloznunk, inkább csak az eszmék összetalálkozásáról beszélhetünk. Mindkét költemény a lét problémáját tárgyalja; e tekintetben Az ember tragédiája épp oly közel áll Manfrédhez és Kainhoz, mint Fausthoz és pedig az eszmeifejlődés a két előbbihez, a megoldás az utóbbihoz viszi közelebb. Fölszínes vizsgálat sok hasonlóságot talál a Faust és Az ember tragédiája egyes jelenetei közt, de ily hasonlóságok a Goethe és Marlow Mephistophelese közt is fennállanak, holott a valóságban

teljesen különböző lényekről van szó. Csak annyit mondhatunk, hogy egyik titánszellem megtermékenyítette a másikat.

A Faust-drámának epikai egysége van s compositiója egy eposzé. A Byron Manfrédjében minden oly váratlanul, oly rapszódikusan történik, hogy benne belső rendről nem lehet szó; Kain már egységesebb. Mandfréd is eposz, mint Faust, de hiányzik a mythikus kerete, a mi viszont Kainnál megvan. Az ember tragédiája külsőleg és belsőleg tökéletes szerkezetű; kerete szintén mythikus. Az egyes jelenetek tervszerűen vannak benne elrendezve, úgy, hogy mindenik a másiktól foly. Faust az ember általános psychológiája, Az ember tragédiája a világtörténelem psychológiája, Goethe az emberi élet minden lehető mozzanatát egy ember életében concentrálja, Madách ellenben a világtörténelemből keresi ki a megfelelő embert, mint typust, az egyes mozzanatok ábrázolására.

Mind a 4 nagy költemény, hibáik ellenére is, a lángész alkotása, mind a 4 nemcsak költői, hanem egyúttal bölcsészti alkotás. Faustot egy objectív költői szellem, Manfrédet és Kaint egy subjectív költői szellem, Az ember tragédiáját egy subjectív bölcselő szellem gondolta ki; az utóbbi eszmemenete, szerkezte mindenütt mutatja a logikus főt, de költői erő tekintetében Madách elmarad Goethe és Byron mögött s mivel ily költemény megteremtésénél a költői erő a fődolog: ezért marad el Az ember tragédiája a többi 3 költemény mögött. Byront subjectív, Goethét objectív költői ereje emeli óriási magaslatra.

Ime, a Barabás főbb tételei. Ezek részletes kifejtését példakal, idézetekkel való illusztrálását tessék művében fölkeresni. Én élvezettel olvastam művét, azt a bevezető soraimban említett mindkét szempontból alapos, derék tanulmánynak tartom, a mely alkalmas arra, hogy a németeket a Madách költeményének értéke felől helyesebb felfogásra vezesse. Szíves üdvözlétemet a szerzőnek!

Rácz Lajos.

Az ember a világegyetemben.

Mans Place in the Universe: A Study of the Results of Scientific Research in Relation to the Unity or Plurality of Worlds. By *Alfred Russel Wallace* F. R. S. London, 1903. 12 s. 6 d.

Egy könyv „az embernek a világegyetemben való helyéről; s a miriádnyi égitestek közül, földünknek egyedüli lakható voltáról“, mely kihívta az angol természettudósok legkiválóbbjainak éles bírálatát s a mely adatainak roppant tömörsége s ezért fáradságosan olvasható volta ellenére hat hónap alatt három kiadást ért.

A természettudományok csaknem naponta újabb és újabb bizonyítékkal erősítik meg azt a nézetet, hogy a világegyetem egy-

séges törvény uralma alatt áll; hogy az universum egészében és atomjaiban folytonosan és állandóan változik; nincsenek „csupán formáiban változó, meghatározott sulyú, számú, terjedelmű, oszthatatlan“ atomok, mint két évtizeddel előbb is hittük; nincsenek változatlan biológiai speciesek. Változik: születik, nő, tetőpontjára ér s hanyatlik minden, a szerves világ és szervetlen anyag egyaránt. „a hogy a szervetlen atomok romjaiból új atomok kelnek életre, És régi“ anyagból újak keletkeznek.

A tudományos világot betöltik a Röntgen, Becquerell, Thomson, Larmor, Curie, Rutherford, Lodge, Crookes, Soddy és Ramsay fölfedezései, megingatják az anyagvilágról alkotott tudományos nézet „alapköveit“ s a romokból új, merészebb fölfogás kel életre; s az élet határán levő Crookes lelkesedve ejti ki e merész szót: „elménk lassanként hozzá szokik az elemek genezisének eszméjéhez s igyekszik megtalálni az első fénypontot, mely a chemiai elem kérdésének megoldására vezet“ és a melyet „nagyon elhamarkodva láttak el az „Ismeretlen és Megismerhetetlen“ felíráttal.¹ A midőn így az új fölfedezések megingatnak minden állandót, midőn abban a tudatban élünk, hogy az anyag is, mi magunk is csupa iszonyatosan rohanó elektromokból vagyunk alkotva, a midőn köztudattá kezd válni, hogy eljön „az anyag kioltásának ideje s majdan újra fog uralkodni a „protyle“ az „alaktalan köd“: kezünkbe jut egy világhírű tudósnek könyve, mely csodálatosan teljes képet ad az universumról. Végig tekintvén a világegyetem és a földi élet keletkezésének, fejlődésének „száz millió éveket“ átölelő folyamatán, az asztronómia, geologia, biológia kutatásait leszűrve, először mondja ki azt a merész conclusiót, mit röviden úgy foglalhatok össze: a világ egyetem az emberé! Azé az emberé, mely az anatomia tanúsága szerint a természet törvényeinek uralma alatt áll, miként a legutolsó féreg. Kimondja (Russel 317 l.), hogy

1. „a földön kívül nines a naprendszernek egyetlen más lakott, vagy lakható bolygója;

2. a valószínűségek sorozata szól ellene ama föltevésnek, hogy egy másik napnak volna lakott bolygója;

3. a csillagos universumban a mi naprendszerünk majdnem központi helyzettel bír s e majdnem központi helyzete valószínűleg állandó; és e helyzete különösen kedvező, talán kizárólagosan döntő hatással volt az életnek e földön való kifejlődésére.“

E merész kijelentések a természettudományokban megőszült s kiváló tekintélyre emelkedett tudósok, Darwin és Huxley kortár-

¹ L. W. Crookes: „Az anyagról való mai nézetünk“, *Term.-tud. Közl.* 1904 65 l.: O. Lodge „Te Radium“ *Review of Reviews* 1904 jan. és Lodge: Where Science Stands To-day, *Daily Mail* 1903 decz. 15.

sának, a „Darwinism“, a „Natural Selection and Tropical Nature“, „Geogr. Distribution of Animals“, „The Malay Archipelago“ és más művek írójának ajkáról méltó föltűnést keltettek. Könyvének 325 lapja a szenzáció erejével köti le figyelmünket s a gondolatok raját ébreszti olvasója elméjében. Előttünk vezet le következtetéseit tudósunk, természet bűvárhoz illendően.

Művét a régieknek a világról alkotott eszméi áttekintésével kezdi. Bár sok tévedést követtek el a régiek, megfigyeléseik mégis néha meglepően közel jártak az igazsághoz. Posidonius a keresztény éra előtt egy századdal a föld kerületét 28.600 angol mfretette, a mi „csodálatosan megközelíti az igazságot, tekintve a rendelkezésére álló nagyon tökéletlen adatokat.“ A föld, hitők szerint, a világ középpontja volt s azt hitték, hogy „a mindenség egyedül a földért és ennek lakóiért létezik“. Később a föld helyzetének fölfedezése és a többi bolygókhöz való viszonya azt a gondolatot keltették az emberben, hogy a többi planéták, miként a föld is, lakhatók. Dr. Wallace szerint kimutathatóan inkább vallásos, mint tudományos tekintetek keltették az emberben ezt a hitet. Szerinte (9 l.) „az egyenes bizonyítékok sulya és a valószínűségek egyaránt teljesen ellenkező következtetésre vezetnek“. Kimutatja, hogy azon írók, kik a többi bolygókról azt hirdették, hogy lakhatók, megelégedtek a lakhatóság lehetőségére való egyszerű utalással; nem bizonyítottak. Ignorálták a kérdés lényegét, hogy t. i. „*fejlődhetett-e élet ott, legősibb elemeiből a hosszú folyamaton át a legfejlettebb gerincesek és ember kiválásáig?*“ (19 l.) E kérdésre adott feleletünk, Wallace szerint, nagyon kedvezőtlenek amaz érdekes speculatiókra. „A geológiai idők, a kedvező éghajlatok s általában a geológiai korokon át állandóan uralkodó egyforma föltételek problémájának gondos mérlegelése“ arról győzték meg Wallace drt, hogy a bizonyítékok sulya erősen ellene van más bolygók lakhatósága valószínűségének, vagy lehetőségének.

Következtetéseit a következő jegyzetekben részletesen is megokolja.

Emlékeztet bennünket arra, hogy e kérdés abszurditása és észszerű volta nem dönthető el a priori; még kevésbé azzal, ha a világegyetem bolygóinak roppant nagy számára, vagy nagyságára hivatkoznak, lehetetlennek mondván, hogy egyedül csak a földön volna emberi élet s a többi sok és nagy bolygón nem. Hanem figyelembe kell venni az összes tényeket, a melyek befolyásolták és lehetővé tették az élet fejlődésének teljes folyamatát földünkön. A nagyszámú és igen complex tényeket először összefoglalva adja szerzőnk; bár igen sok ez, mégis hangsúlyozza, hogy korántsem meríti ki az ő összefoglalása mindazon tényeket, melyek arra mutatnak, hogy értelmes lények más bolygón nem élnek; sőt egy más

napnak föltételezett bolygóján nem élhetnek. Mert ha önmagukban gyöngéeknek találnók is azon astronomiai argumentumokat, melyek más napoknak életre alkalmas bolygói létezése ellen szólnak, ez astronomiai argumentumok azonnal igen erőseké válnak, mihelyt azokat összevetve vizsgáljuk a többi összes bolygói föltételekkel, melyek értelmes lények életének fejlődéséhez okvetlenül szükségesek; és ha meggondoljuk, mily kevésbé valószínű az, hogy az életnek az összes bolygói föltételei másutt is *egyszerre* kifejlődtek és *megmaradtak* az élet fejlődésére szükséges mérhetetlen hosszú geológiai korokon át is, úgy, miként a mi földünkön.

És itt emlékezteti olvasóit szerzőnk az organikus élet lényeges tulajdonságaira; a fizikai föltételekre, melyekből az élet tör elő.

A föld adja meg azon föltételeket, melyek múlhatatlanul szükségesek életünkhöz: enyhe éghajlati viszonyok állandósága; a föld és víz megfelelő eloszlása; a víznek a légköri viszonyokra gyakorolt kiegyenlítő hatása, melynek rendkívüli nagy fontosságot tulajdonít Wallace. Kimutatja bőséges példákkal s bizonyítékokkal az atmoszféra értékét, az időjárás értelmét s meggyőződünk a könyv olvasásakor, hogy milyen kevésbé értettük eddig a felhőket, az ő működésüket, mely a mi világunkat „az örömök tanyájává és lakhatóvá” teszi. „A légkör hatalmas oceánja, a melyben élünk, mily csodálatos gépezet, mely különböző alkotó gázaival, a vízre és a földre való folytonos actiójával és reactiójával, elektromos hullámok termelésével és azon elemeknek, melyekből az organikus élet egész rendszere megalkotva van, melyekből örökösen megújúl, ezeknek folytonos előállításával: magának az életnek alapjául és forrásául jogosan tekinthető.” Wallace dr. az élet ezen szükséges feltételeit és azon rendkívül finoman és csodaszzerűen összevágó elrendezéseit, melyek a mi földünkön az élet föltételeit adják, együttesen átgondolva, jut azon erős valószínűség kimondásához, hogy egyedül csak a mi földünkön lakható a naprendszerben.

Ezután áttér annak a bizonyítására, hogy valószínűleg miért nines egy másik napnak lakható bolygója? Sorra veszi a csillagvilágokat, melyek élet keltésére alkalmasak volnának. S a *tejút*nál állapodik meg. Miért nem lakható a tejút, az ő megszámlálhatatlan napjaival, bolygóival, csillagaival? Szerzőnk felelete — elhagyva a számtalan milliókat — így foglalható össze: „A tejút egész régiója az élet fejlődésére alkalmatlan, valószínűleg az ott működő excessiv erők okából, mely következtethető a csillagok sokaságának mérhetetlen nagyságából, óriási hőszugárzó erejéből, a csillagok és ködszerű anyagok összetorlódásából, a csillag-rajok nagy számából. Továbbá mert a tejút az „új csillagok” régiója, mely csillagok az anyagtömegeknek oly roppant összeütközéseit okozzák, hogy azok láthatóvá lesznek a mi földünkön mérhetetlen távolságból is; de a

melyek mégis tulságosan kicsinyek a mi napunkhoz viszonyítva, melynek világa évmilliókig eltart. A tejút tehát iszonyatos aktivitás és összeütközések theatruma, aránylag nagyon zsúfolva van folytonos változásnak alávetett anyagokkal s ezért nem eléggé állandó hosszú periodusokon keresztül, hogy benne lakható világ keletkezzék.

Könyve következő fejezeteiben *földünknek* a stellaris universumban „e roppant, mégis véges kapcsolatban levő összeségben” való *helyzetét* állapítja meg.

A csillagok universuma is, megközelítőleg, gömbalakú, gömbölyű vagy gömbölyded („spherical or spheroidal⁴⁾); a tejút roppant nagy mozgó öv, melybe az egész stellaris universum anyagának nagyobb része felszívódott; a nagy tejút, — a stellaris universum egyenlítője — *síkjában van a mi naprendszerünk elhelyezve*; és az a hely, melyet e síkban elfoglal, *igen közel van e sík középpontjához*. Így a mi naprendszerünk a stellaris universumban páratlan helyet foglal el s földünk — valószínűleg az egyetlen lakott bolygó — hasonlóan páratlanul megkülönböztetett helyet nyer naprendszerünkben.

Vannak, a kik tagadni fogják e következtetések és az universumot vezető intelligencia összefüggését. E gondolkozók azt mondják, hogy az embert teremtő körülményekhez hasonló szerencsés folyamatok valahol, valamiképen talán másik naprendszerben, létrehoztak embert, vagy az emberhez hasonló értelmes lényt. Mások Wallacezal, e találgatásoknál szerencsésebb következtetésre jutnak. Erős meggyőződéssel hívnak, hogy (319 l.) az értelem fensőbb (superior) lényegében az anyagnál, visszaútasítják azt a gondolatot, hogy az élet, öntudat és értelem az anyagnak pusztá productumai; ezek, azon páratlan (unique) tényekben és tüneményekben, melyek a föld fejlődését emberi lakásra alkalmas voltát annyira jellemzik, megerősítő bizonyosságait találják az értelem supremációjának. „Tekintve a természetnek hosszú, lassú és complex fejlődését, mely az ember föltünését megelőzte, a stellaris universumnak mérhetetlenségét ezer millió napjaival s időnek mérhetetlen aeonjaival, melyek alatt fejlődöben volt: úgy tűnik föl, hogy mindez a megfelelő és harmonikus környezet, a szükséges anyag szolgáltatása, s elegendően téres műhely alkotása csupán megteremtésére azon bolygónak, melynek az organikus világot és az embert kellett produkálnia.”

Röviden ez a munka foglalata, mely telve sok érdekes adattal. Különös, dramatikus helyet ad az embernek és lakóhelyének egyaránt. Az összes egyházak aligha éljen-riadallal nem fogadnák következtetéseierért, ha magyarul is megjelenne. Az angol természettudósok legkiválóbbjai, Olivér Lodge, birminghami, H. G. Wells, William Ramsay londoni, Turner, oxfordi, S. Newcomb, cambridgei egyet. tanárok e kövekeztetést azonban elfogadhatónak nem igen találják.

Igy a többek között Ramsay utal az állati szervezet kémiai és biológiai alkatára, mely oxigén és víz jelenlétében nedves, légkörben is mérsékeltlen állandó; továbbá a spektroskop tanúságaira stb. Fölveti a kérdést, hogy bár igaz, a tudatosság a mi világunkban a carbon összetételek társaságában jelenik meg; de akadályozza-e valami a tudatosságot, hogy olyan elemek összetételével is társuljon, melyek a mi carbon-összetételeinket elpusztító temperaturában is életképesek? Hisz az anyag lételét, formáit, a tudomány csak most kezdi gyanítani! Vajon abszurdum-e ilyen föltevés?

Továbbá Turner tanár hivatkozik Newcomb csillagász fejtegetéseire, hogy 1. az universum limitációja ma be nem bizonyítható. 2. Nincs a véges universumnak sem valódi középpontja; ha volna sem volna az sokáig megtartható. 3. Az élet-fejlődés feltételeit más bolygókból megtagadó bizonyítékai Wallacenak, ellentétben vannak az elfogadott tényekkel, stb. stb.

Nem folytatom az allenargumentumok elsorolását, melyek hamarosan kötetekre terjednek. Wallace nagyszerű és nagyon, nagyon tanulságos könyvét is azon sóhajtással tesszük le, hogy a legmélyebb elmék világánál is végtelennek mutatkozik a világ, a legmélyebb értelmű s legtöbb tudású ember is csak gyermek, ki a tudomány dajkájától most kezd járni tanulni; ott játszadozik ugyan a tengerparton, de az igazság oceánja még mindig kifürkészhetetlenül terül el előtte: egész munkája csak homályos tapogatózás isteni nagy Igazság után, „kit a böles lángeszme sem ér föl, de égő lelke óhajtvá sejt.“

Rácz Gyula.

Az akarat kérdésének legújabb irodalmából.

1. *Schopenhauer: Az akarat szabadságáról.* Fordította és magyarázatokkal ellátta Kelen Ferencz. Bpest (Franklin) 1903. 125 lap. Ára 1 kor. 60 f.
- 2. *Müffelmann: Das Problem der Willensfreiheit* in der neuesten deutschen Philosophie. Leipzig (J. A. Barth) 1903. 115 lap. Ára 3-60 márka.
- 3. *Seitz: Willensfreiheit* und moderner psychologischer Determinismus. Psychol. Studie. Köln (J. G. Bachem) 1903. 62 lap. Ára 1-20 márka.
4. *Wüst: Über die Freiheit des Willens.* Philos. Abhandlung. Berlin (Priebe) 1903. 30 lap. Ára 1 márka.

Az akarat szabadságának vagy megkötöttségének a kérdése egyike a legfontosabb, legmélyesegesebb és legnehezebb ethikai kérdéseknek. *Du Boys Reymond* a 7 világtalány egyikének mondja, míg *Wagner* egy új Prometheustól várja e nagy rejtély leplének föllebentését. Maig is az akarat problémája állandó központi tárgya a böleseleti gondolkozásnak és irodalomnak. Megfejtésének nehéz munkájában résztvett a theologus, a történetíró, a jogász, a sociologus és a philosophus egyaránt. Irodalma az újabb években rendkívül megsaporodott. A legelőkelőbb böleselők, p. o. *Wundt, Paulsen,*

Lipps és mások szólottak róla. Nálunk *Pauer I.*, *Öreg J.*, *Schächter M.*, és *Vásárhelyi J.* foglalkozott a problémával. Örvendetes dolog e mélyebb etikai érdeklődés napjainkban.

Szerencsés dolognak tartom, hogy *Kelen F. Schopenhauernek* a norvég tudós társaság által kitüntetett pályaművét „Az akarat szabadságáról“ magyarázó jegyzetek kíséretében magyar nyelvre fordította. Hisz a nagy pesszimista bölcselőnél az akarat mivoltának a problémája „egész philosophiájának a főtengelye“, ki tisztán spekulatív alapon, metaphysikája eredményeként, deductió útján jutott el az akarat szabadságának a tagadásához“. A fordítás az Alexander—Bánóczyi-féle „filozófiai írók tára“ XVII. kötetét képezi. Igen szépen és híven adja a mű végén a fordító annak gondolatmenetét, és bírálatalig ismerteti Schopenhauer fatalista akaratelméletét. A fordítás értelmes és magyaros s a fordító jegyzetei és magyarázati találok és megbízhatók, úgy, hogy a könyv élvezetes és tanulságos olvasmány. Jól mondja a fordító, hogy „Schopenhauer nagy elmeéllé viszi keresztül az okság (causalitás) elvét az akarat problémáján. Az akarat tényei a jellem és a motívumok szükségszerű következményei. E tisztán determinisztikus tan átcsap a fatalizmusba, a jellem változhatatlanságának doktrinájában. A felelősségnek öntudatban levő érzete bizonyosága az akarat intelligibilis szabadságának“. Rovatolva a fordító az akaratelmélet legújabb irodalmát — mely csaknem beláthatatlan — is ismerteti.

Müffelmann i. műve történetirodalmi alapon igyekszik a determinismus szellemében az akarat problémájának megoldására. Ellen-tétben *Hartmann* ama állításával, a mely szerint a szabadakarat kérdése „a bölcelettörténet egyik legszánalmasabb lapja“. Szerzőnk tisztán történeti alapon tárgyalja a problémát, s arra az eredményre jutott, hogy „a determinismus a szabadakarat problémája megoldásának a titka“, sőt annak álláspontján „elveszti azt a jelzőjét, hogy a 7 világtalány egyike“. *Pauerrel* tart abban, hogy a probléma deterministikus értelmezésének rendszerébe „a valódi moralitás, az erkölcsi felelősség, a beszámítás, az etikai erény és vétek s az erkölcsi törvény és kötelesség fogalmi egészen természetesen beilleszthetők“. Sorra egymásután ismerteti a szerző a szabadakarat problémájának jelentőségét, annak történeti kifejlődését és újabb német bölceleti irodalmát, az indeterminismust, a fatalismust s a determinismust, a melynek legújabb kiválóbb képviselői *Wundt*, *Steinthal*, *Paulsen*, *Sigwart*, *Lipps*, *Simmel*, *Höfding* és *Öttingen*, a kiváló morálistatikus. A probléma megoldásában forduló pontot jelez Kant és Schopenhauer elmélete az akarat „intelligibilis szabadságáról“. Az indeterminista akaratelmélet kiválóbb képviselői *Lotze* és *Sommer*; a kath. írók közül követik *Feldner*, *Gutberlet* és *Kneib*, de követi azt a modern büntetőjogi tudomány

s a prot. theologia is. Mi szerző determinista elméletét csakis bizonyos pszichológiai, illetve ethikai megszorítással fogadhatjuk el. E nemben *Pauer Imre* „ethikai determinismusa“ a legmeggyőzőbb a probléma legújabb irodalmából. Még megjegyzem, hogy szerzőnk a mű végén kimerítő jegyzékét adja az akaratelmélet német böleseleti irodalmának. Mi is abban a meggyőződésben vagyunk, hogy a szabadakarat kérdésének történeti alapon való megvilágítása alapul és útbaigazításul szolgálhat a problémában foglalt összes gondolat-elemeknek és érveknek lehető megvilágítására és elvi megoldására.

Seitz műve „pszichológiai tanulmány“, s a „modern pszichológiai determinismus“ álláspontja ellen van intézve. Sorra egymás után nagy tudással, de nem mindenkor találó kritikával ismerteti az indeterminismus „korlátjait“ s a determinismus „látszólagos szabadság-fogalmát“, majd pozitív értelemben ügyesen csoportosítja a szabadakarat reális valósága mellett „az ethikai, pszichológiai és metafizikai bizonyítékokat“, s negatív értelemben a motívumok és a character determinismusát. Végül „megvilágítás“ cz. alatt behatóan méltatja az akarat képességét s annak „aktivitását“ a megfontolásban, a fegyelemben és az öntudatban látja. Fejtegetéseinek eredményeként a kath. irányú szerző az ú. n. „relatív“ indeterminismus, illetve determinismus hívének vallja magát és eklektikus irányban ügyesen elkerüli az indeterminismus és a determinismus, illetve a szellemi szabadság s a reális tapasztalati valóság merev „absolutismusát“ az akarat kérdésében. Szerző a pszichológiai determinismus irodalmában nagy tájékozottságot mutat, és mélyreható fejtegetései helyenként nagyon tanulságosak és meggyőzők.

Úgy alakilag, mint tartalmilag *Nietzsche* szertelenségeire emlékeztet *Wüst* műve „az akarat szabadságáról“. Mindjárt az előszóban azt írja: „Nietzschéval elhalt az utolsó okos böleسلő“. „Betegsége Schopenhauer volt, ki azóta is beteggé teszen, de e betegség jó betegség, míg Hegel és társainak betegsége mindenkor gyógyíthatatlan“. S ugyancsak kijut az épületes jelzőkből a materialista *Büchner*nek is. „Nietzsche Goethe Faustjához és Büchner Faust Wagner-jéhez hasonlítható“. Behatóbban ismerteti azután Schopenhauer tanát a fizikai, intellectuális és morális szabadságáról, s az akarat szabadságáról szóló fenti értekezését a legkiválóbb böleseleti értekezésnek jelzi az akarat irodalmában. „Kolosszális tévedése“ csak az volt, hogy az akarat szabadságának a megtagadásából az összes akarateselekvőségek szükségszerűségét következtette. Szerzőnk az ú. n. morális, helyesebben relativ szabadságnak a híve, úgy, hogy az akarat tényei a jellem folyamányai. „Az idealis ember jelleme és akaratélete azonos, a kulturembernél változó jellegű“.

Végül még megjegyzem, hogy a hágai ker. társulat pályaműveként az akarat kérdéséről *Pfister* tollából egy nagyobb terjedelmű monographia jelent meg napjainkban, a melyről más alkalommal fogunk megemlékezni.

Dr. Szlávik Mátvás.

KÜLÖNFÉLÉK.

Szakosztályi közgyűlés.

Az E. M. E. böleselet- nyelv- és történettudományi szakosztálya május hó 28-án tartotta meg évi közgyűlését dr. Szamosi János elnöklete alatt; miután előbb választmányi ülést tartott, melyen a pénztári számadások vizsgáltattak meg és rendben találtattak.

Elnök a közgyűlést a következő beszéddel nyitotta meg:

Tisztelt közgyűlés!

A lefolyt év egyesületünkre nézve kritikus év volt!

Kritikus, mert az Erdélyi Múzeum-Egylet szakosztályainak létele tétetett kérdésessé és ezzel — legalább nézetem szerint — magáé az egyleté is.

Egyike vagyok azon folyvást kevesbedő, — fájdalom — ma már nagyon is keveseknek, a kik az egyesületnek alapításától kezdve tagjai. 1858 május havában írtam alá a gyűjtő-ívet.

Tudom, mert élénken áll emlékezetemben, mit jelentett ez akkor! Tudom, mit vártunk a megalapítandó Múzeum-Egylettől! Tudom, mi lelkesített akkor öreget és ifjat, férfiút és nőt egyaránt! De a múlt idők emléke megmagyarázza azt a mai nemzedéknek is, a mely már csak elbeszélésből tudja és ismeri ama szomorú idöket.

Nem könyveket, köveket, bogarakat stb. akartak a nagynevű alapítók összegyűjteni, hanem tudományos életet ébreszteni, szellemi érintkezést létrehozni. Ez volt az akkori Erdély hő óhajtása, kétszeresen hő óhajtása, mert szükségét régen érzé és hiányát élénken fájlalá.

Hát Erdély nagy nevű Mikója mit akart, miért fáradozott a kolozsvári tudományegyetem alapításakor és az egyetemnek az Erdélyi Múzeum-Egylettel való szerződése alkalmából? Erős tudományos középpontot. Minél élénkebb tudományos, szellemi életet.

Mint a Múzeum-Egylet választmányának 1873 óta tagja, nem egyszer voltam szerencsés részt vehetni azokban a lakásán tartott értekezletekben, a melyeket a Múzeum-Egylet felvirágoztatása érdekében mindvégig szerető gondoskodással vezetett és a melyeknek a felújult, megerősödött működés a szakosztályokban volt eredménye.

A titkár úr az Erdélyi Múzeum f. évi 3. füzetében tüzétesen kimutatta, hogy az erdélyi részek száz éves törekvése valósult meg az Erdélyi Múzeum-Egylet tudományos életében és hogy egyesüle-

tűnknek ez a szakosztályokban folyó működése ép oly lényeges feladata, mint az egyes gyűjtemények fejlesztése, az ú. n. muzealis feladat.

Nagy és mondhatnók elkeseredett harez után eldőlt a kérdés. A szakosztályok maradnak. Most azonban az a kérdés: meddig? Szőnyegen van az alapszabályok módosítása, változtatása. Minő legyen a szakosztályok viszonya az anyaegyesülethez? A viszonyoknak nézetem szerint is szükséges módosítása nem lesz-e azonos a szakosztályok életének megbénításával? Nem kerülnek-e meg erősségünket, a melyet nyílt ostrommal nem vehettek be? Nem viszik-e be várunkba a trójai falovat? A jövő megmutatja. Legyünk résen!

Hivatalos elfoglaltságom, mint a tanárvizsgáló bizottság elnöke, már hónapok óta minden napomat annyira igénybe vette és veszi, hogy legnagyobb sajnálatomra nem vehettem részt abban a bizottságban, a mely az alapszabályok módosítására kiküldetett. Épen azért még semmit sem tudok az eredményről. Azt azonban a szakosztály színe előtt, a melynek szerencsés vagyok 1887 óta elnöke lehetni, ünnepélyesen kijelentem: hogy csak addig leszek az Erdélyi Múzeum-Egylet tagja, a míg az régi szelleméhez, hagyományaihoz hű marad és a szakosztályok szabad működését lehetetlenné nem teszi. Ezen elhatározással a szakosztály közgyűlését megnyitom.

A tetszéssel fogadott elnöki megnyitó után *Szádeczky* Lajos titkár olvasta fel az igazgató-választmány jelentését a múlt évi működésről, a mely a következő:

Tisztelt közgyűlés!

Szakosztályunk, mely mint történelmi szakosztály egy időszakra az E. M.-E. alapításával, az E. M.-E. 1878 márcz. 21-én tartott közgyűlésén szerveztetett újra.

Azóta egy negyedszázad telt el s e nevezetes évforduló megérdemel egy kis visszapillantást a múltba.

Egyesületünk jelenlegi i. t. elnöke midőn 1878-ban először teljesítette közgyűlésén az elnöki tisztet, felújította elődjének, Mikó Imre grófnak kegyeletes emlékezetét s felhívta az egyesület tagjait az ő és az alapítók kívánatai „valósításához kitartó buzgalommal, lankadatlan munkássággal járulni, — úgymond — hogy teljesülhessen az *egylet alapítóinak az a célja is, mely az egyletet tudományos testületté kívánta alakítani*. Avégre indítványozza a t. közgyűlésnek az igazgató-választmány — úgymond továbbá — az *egyleti szakosztályok megújított szervezését*, ezzel kívánván a tudomány magas érdekeihez mértén üdvös tevékenységre tért nyitni, módot nyújtani. Ez által az egylet szellemi tevékenységének emelésére messze kiható lépést tesz“¹ stb.

¹ Ld. Erdélyi Múzeum 1878. évf. 59. l.

Ugyanazon az 1878-iki közgyűlésen a titkár Finály Henrik visszapillantást vet a régebbi állapotokra s azt mondja, hogy „még igen élénk emlékezetében lehet az egyeslet t. tagjainak, hogy a Muzeumegylet alapszabályai rendelkezéseinek megfelelni akarván, *a maga kebelében két szakosztályt alakított*, hogy e szakosztályok gyűléseket tartottak, nyilvános felolvasásokat rendeztek és működésük eredményeit az akkor folyamatban volt évkönyvekben közzé is tették. *Ez így folyt egészen 1872-ig.* Ekkor új korszak kezdődött a Muzeum-Egyletre nézve a kolozsvári kir. tud.-egyetem által... Kilátás nyílt, hogy annyi tudományos munkaerő által, a mennyit az egyetem Kolozsvárra gyűjtött, a Muzeum-Egylet kebelében oly pezsdülő tudományos élet fog megindulni, hogy a haza büszke fog lehetni az újonnan teremtett tudományegyetem székhelyére“.

Az egyetem azonban nem egyhamar érezte hatását, sőt egyelőre némi pangás állott be. „A muzeumi szakosztályok — mondja a titkár — mintegy várakozó állásba helyezkedvén, megszűntek működni és gyűlésezni és ez alatt a Muzeum-Egyleten kívül megalakult a kolozsvári orvos-természettudományi társulat“.¹

Ez 1878-ban beolvadt az Erd. Muz.-Egyletbe s ugyanakkor újra szerveztetett a történelmi szakosztály is.

Az akkori *Erdélyi Muzeum*, mely első öt évfolyamában természettudományi közleményeket is hozott, 1879-ben VI-ik évfolyamát mint az egyeslet most már kizárólag „történelmi szakosztályának közlönye“ jelent meg.

1883 folyamán új szervezetet nyert a szakosztály, kiszélesítvén annak munkaköre s átalakulván „bölcselet-, nyelv- és történettudományi szakosztály“-lyá.

Ebben a szervezetben működött szakosztályunk a múlt évben is az ügyrend által megszabott irányban és keretben.

A szellemi munkásságról beszámol az Erdélyi Muzeum 10 füzete, melyek (jul. és aug. kivételével) minden hónap közepén megjelentek, hozván 21 önálló értekezést 32 közleményben, többnyire a „honismertetés“ köréből. Az *irodalmi szemle* 20 hazai és 10 külföldi munka részletes ismertetését és bírálatát, a *különfélék* rovata legalább még egyszer annyi munka rövidebb ismertetését és kisebb közleményeket közölt a folyóirat 40 ívnyi terjedelmén. (596 l.)

Felolvasó üléseink tárgyait többnyire ezek az értekezések tették s választmányi üléseink ezek bírálata és kiadása felett határoztak.

Senki sem panaszkodhat jogosan, hogy a szakosztály munkakörébe tartozó megfelelő dolgozata elől elzárkózott volna, igyekeztünk mindenki jogos igényeinek tért nyújtani. Ha némelyek ezt nem vették igénybe, az nem a szakosztályon múlt.

¹ U.-ott 62. l.

Az anyagi eszközöket ehez főképp a Múzeum-Egylet segélye nyújtotta, melyet némely ellenkező törekvések daczára a jelen évre is a múlt évihez hasonló mértékben megszavazott, ellenállván annak az áramlatnak is, melyet némelyek az egylet tudományos működésének s a szakosztályok különálló szervezetének megszüntetésére indítottak.

A szakosztályok életrevalósága kiállotta az idők próbáját s remélhetjük, hogy a tervezett új alapszabályok is módot fognak nyújtani azoknak jövődében való érvényesülésére.

Ezzel a reménnyel végezzük jelentésünket, kérvén annak tudásul vételét.

A közhelyesléssel fogadott jelentés után a pénztárt kezelő elnök tett jelentést az évi forgalomról, a számadások megvizsgálásáról és megállapítottatott a folyó évi költségvetés a régi keretekben.

Az igazgatóválasztmány kilépő tagjai helyébe új tagokul megválasztottak: dr. *Erdélyi* Károly, dr. *Kiss* Ernő és *Virányi* István; szakosztályi képviselőkül az anyaegyesület választmányába: dr. *Csengeri* János és dr. *Versényi* György.

A zajkányi (hunyardmegyei) Hunyadiakról.

Hunyard vármegyében Zajkányban tudvalevőleg *Hunyadi* nevű családok vannak, közönséges földműves sorsban, a kikiről némelyek úgy vélekednek, hogy a nagy Hunyadi családdal egy törzsből erednének.

Több Hunyadi család is van Magyarországon, melyek közül a *grófi Hunyadi* család az ő hagyományai szerint szintén Erdélyből származik. Első ismert ősiük egy *Hunyadi András* lett volna, a ki régi (XVIII. sz.) családi feljegyzések szerint, Báthory Zsigmond udvarában nemes apród volt s Carillo Alfonz pápai követtel Rómába ment (1595) s 9 évig nála szolgált. Onnan Majthényi László szerémi (később váci) püspökkel hazajött s az ő szolgálatában állott. Ez rokonát: *Viszocsáni* Borbálát adta hozzá nőül, a kivel szép birtokokat nyert. A püspök is adott neki hű szolgálatai jutalmául Bars megyében egy birtokot *Kis-Krstyenyét*, a honnan praedicatorumkat írják, *Kethely*-lyel együtt, melyet a család 1753-ban kapott királyi adományban. A bárói rangot *Hunyadi Nep. János* kapta 1755-ben, a grófságot ennek hasonló nevű fia 1792-ben. Czímerükben a szívpaizsban ők is egy csőrében gyűrűt tartó hollót viselnek, mint a nagy Hunyadiak.

A gróf Hunyadiak érdeklődvén az erdélyi Hunyadiak iránt, megbízottjukat, *Karsay Sándort* leküldötték Erdélybe, hogy az itteni Hunyadiak régi iratait átnézzék.

Zajkányból visszatérő útjában szíves volt jegyzeteit megmutatni, melyből közérdekű voltánál fogva közöljük az alábbiakat, tolmácsolván kérését, hogy a kinek adata van a Hunyadi családok egyik vagy másik ágára s tagjára, közölje Karsay Sándor úrral Ürményben (Nyitra m.), mint a ki a Hunyadi családnak eredetére és történetére való adatokat régibb idő óta kutatja.

Karsay Sándor feljegyzése a Zajkányi Hunyadiakról így szól:

A zajkányi (hunyardmegyei) Hunyadiakra nézve a náluk található iratokból, azok szóbeli közléseiből a következő megjegyezni valókat találtuk:

1. A Hunyadi-család Pászka Károly ottani állami tanító közlése szerint 1507. kapja nemességét. Az eredeti oklevelet előmutatni nem tudták, de a nevezett tanító a másolat megszerzésére vállalkozott s azt kilátásba helyezte.

2. Hunyadi János Zajkány község bírójánál van egy 1510-beli eredeti oklevél, a melyben nyolcz zajkányi (nobiles) nemes embert, köztük *Hunyadi Miklóst* is Zajkányban birtokkal ajándékoz meg Ulászló király, illetve őket eddigi birtokaikban megerősíti. Erről másolat készült.

3. A zajkányi Hunyadiak Hunyadi János kormányzótól való leszármazásukat nem igen emlegetik, de a vidéki intelligencia a kormányzó oldalági utódainak tartja őket.

4. Nagy előszeretettel használják a *János* keresztnévet. Így a mostani H. *János*nak apja H. *János* volt, ennek az apja H. Péter, ennek az apja újból H. *János*. Ők egyedül Hunyadi *János* kormányzót jelölik „*Nagy*” jelzővel.

5. Mint írataikból kitűnik, a zajkányi Hunyadiak a 18. és 19. században még a következő nevek alatt fordúlnak elő: Egy Mária Teréziához benyújtott kérelemben 1761-ben nemes *Danyacza* alias *Hunyadi János*ról van szó. Egy 1787-iki okmányban Gáspár alias Hunyad, egy 1806-iki okmányban Bel alias Hunyad olvasható.

6. A zajkányi Hunyadiaknak czimere s előneve eddig ismeretlen. Talán az említett 1507-iki nemeslevélben fordúlnak elő. De ők, nevezetesen a most élő Hunyadi János a hollós czimert használja.

7. Bárha a zajkányi Hunyadiak az 1510. oklevél szerint donatios nemesek, mégis egy 1793-iki kérelemben, melyet Hunyadvármegeyéhez azért nyújtanak be, hogy a katonai szolgálat alól fölmentessenek, más hunyardmegyei községek nemesseivel így írják alá: „alázatos szolgálai: a katonaság alól szabadúlt nemesek, melyek úgy-

mint Bajesdi, (felső-) Szálláspataki, Pávosi, Livádia és Zajkányi *egyházi*¹ nemesek.

Egy 1806. évi birtokperben pedig így:

Testis nobilis limitaneus Hunyad Hunyad annorum 50.

Testis nobilis limitaneus Joannes Bel alias Hunyad.

Továbbá egy 1771. évi okmányban: „nobilis et miles Hunyad Hunyad, nobilis et miles Petrus *Hunyad*, nobilis et miles János *Hunyad*, nobilis et miles Gáspár *Hunyad*.”

8. Megjegyzésre való még azon körülmény, hogy ezen Hunyadi-család tagjai előszeretettel használják a Hunyad nevet keresztnév gyanánt is, mint a fennebbi pontból kitűnik. És pedig hol *d*-vel, hol *t*-vel a végén, mint *Hunyad*, *Hunyat*.

9. A Hunyadiak okmányai között alig találhatók fontosabbak. Többnyire birtokbevezetés-, birtokháborítás- vagy birtokcserére vonatkoznak.

10. Jelenleg két Hunyadi-család él Zajkányban. Középmódú, élhető földművesek. Az ifjabbak mindannyian beszélnek magyarul és írni-olvasni tudnak. Vallásuk görög-katholikus. Középzömök termétek és fekete színűek, különösen a 70 éves Hunyadi Gáspár, magas, széles homlokkal, széles vállakkal, vastag fekete bajuszszal, oly szép karakterisztikus magyar típus, hogy maga a nagy Hunyadi János nem lehetett szebb férfiú. Kivételt képez a mostani községi bíró: *Hunyadi János*, a ki szőkébe hajló hosszú bajuszt visel, inkább szikár alak. Azt mondják, az anyja krassó-szörénymegyeci Radu familiából való volt s ahoz hasonlít. A család nőtagjai elég esinosak, különösen a két *Hunyadi Mariska* nagy fekete szemmel határozottan szépnek mondható.

A zajkányiak II. Ulászló királytól kapott adománylevele így hangzik:

Nos Uladislaus Dei Gratia Rex Hungariae et Bohemie etc. memorie commendamus tenore presentium significantes quibus expedit universis, quod nos cum ad non nullorum fidelium nostrorum humillime supplicantium instantiam, quae per eos pro parte nobilium Joannis More, Martini, Georgii, filii quondam Halmagy, Vulkul, filii quondam Tatul, ac Romanacza, Zajko et *Nicolai Hunyad*, Joannis Abraham, Jankul, Thesalo, Fijat filii olim Ladislai, Majestati nostre factae sunt, vero attentis et consideratis fidelitate et servitiis eorumdem *Joannis More* et *Martini* ac aliorum predictorum per eo sacre imprimis hujus regni nostri Hungariae corone, et deinde Majestati nostre juxta ipsorum possibilitatis exigentias exhibitas et impensas: totalem possessionem *Zajkan* vocatam in comitatu Hunyadiensi et in districtu de Haczag existentem habitam, in cujus pacifico dominio

¹ T. i. egy-egy házzal bíró nemesek, kiknek jobbágyok nincsen. Szerk.

iudem progenitores suos ab antiquo perstitisse, seseque persistere asserunt etiam de presenti, simulcum omni jure nostro regio, si quoad in eadem possessione Zaykan qualiterumque haberemus, aut nostram e quibuscunque causis, viis modis et rationibus concerneret Majestatem, ac pariter cum cunctis suis utilitatibus et pertinentiis quibuslibet terris fertilibus, arabilibus, cultis, et incultis, agris, pratis, pascuis, campis, fenetis, silvis, nemoribus, montibus, vallibus, vineis, vinearumque promontoriis, aquis, fluviis, piscinis, piscaturis, aquarumque decursibus, molendinis, et molendinorum locis generalibus et quarumlibet utilitatum et pertinentiarum suarum integritatibus, quovis nomine vocabulo vocitatis, sub suis veris métis et antiquis existentibus premissis, sic ut prefertur stantibus et se habentibus, memoratis Johanni More, Martino, Georgio filiis quondam Halmagy, Vulkul, et aliis prenomminatis eorumque heredibus et posteritatibus universis nove nostre donationis titulo dedimus donavimus, et contulimus (damus, donamus) et conferimus, jure perpetuo et irrevocabiliter tenendo, possidendo, pariter et habendo, salvo jure alieno, harum nostrarum vigore et testimonio litterarum mediante, quae in forma nostri privilegii redigi faciemus, dum nobis in specie fuerint reportate.

Datum in urbe nostra Thatha in festo beate Margarethe virginis et martiris, anno Domini Millesimo quinquagesimo decimo, regnorum nostrorum Hungarie etc. anno vigesimo, Bohemio vero quadrigesimo.

(Eredetije Hunyadi János bírónál Zajkányban.)

A két Rákóczi György főnhatósági joga a két oláh vajdaság fölött cz. a. *Görög Ferencz* érdekes és tanulságos értekezést írt, melyet a Franklin-Társulat adott ki. (Ára 2 kor.) A XIV. században hazánk szomszédságában két oláh állam alakult: Moldva és Havasalföld. A terjeszkedő törökség elől Magyarország, illetőleg Erdély szárnya alatt kerestek menedéket, protectoratust. A főnhatósági viszony Károly Róberttel kezdődik s folyton tart azzal a különbséggel, hogy a XVI. században ezt a jogot az erdélyi fejedelmek gyakorolják. Báthory Zsigmond oly erőssé tette e jogot, mint sem előtte, sem utána senki, t. i. a két vajdaságot egyszerűen Erdély tartományai közé sorozta, teljes fenhatósági joggal. Később Bethlen Gábor alatt az erdélyi politika inkább nyugat felé gravitált, de a főnhatósági viszony fenmaradt.

A Rákócziak azonban már egész erővel érvényesítik kelettel való tervüket. Ha a vajdák az engedelmisséget megtagadják, az évi adó megfizetését elmulasztják, szóval a fejedelmet kihívják, rendszeren trónjukba kerül. Leon, Ilyés Radul, Baszarába Máté havasalföldi vajdák mind az öreg Rákóczinak köszönhették uralmukat, de miatta is veszítették el. Csupán Máté volt mindvégig hűséges szövetségese urának. Hosszú is volt, leghosszabb és békés uralma.

Moldva vajdái hasonlóképp jártak: Sándor, Lupul Vazul, Mogila Iván, Baszarába Nyágul, Mogila Mózes, Lupul, a „*ezigán vajda*“, „*ez a bojtorján és tövis*“, ki örökösen lázadozott, mert a két vajdaságot a maga jogára alatt egyesíteni akarta, — mind Rákóczi segélyével lettek urak, de Rákóczi miatt is lettek trónfosztottak. Számítalan szerződésben fogadják meg a vajdák, hogy az évi adót megfizetik, de megtartani nem igen tetszett. Ezért az öreg Rákóczi Lupullal kereste családi kötelék útján is a békességet. Eleinte Lupul hallani sem akart, később már nem lehetett. Végre is a két Rákóczi erővel, okos politikával megtartotta a két fejedelemség felett való főnhatóságot. Bizonyítja az, hogy 1646-ban is a két vajda katonasága ott harcol az erdélyi fejedelem zászlója alatt, a vallásszabadságért, tisztán magyar politikai czélért. Lupul II. György alatt is nyugtalanzkodott, de bizony csak el kellett nyugodnia a Héttoronyban ország és hatalom nélkül. *II. Györgynek épen az volt az ábrándja, hogy a két vajdaságból s a kozákok tartományából hatalmas és egységes államot teremt Erdélylyel együtt.* Ámde merész terve dugába dőlt a török miatt, mert a vajdák végig kitarítottak mellette. II. Rákóczi György bukásával megszakadt Erdély főnhatósága és a két vajdaság fölött s a tervezett hatalmas aldunai birodalom, mely tán sokszor más fordulatot adott volna Európa politikájának, a keleti kérdésnek mindenestre, megbukott, mert létre sem jött.

A két Rákóczi keleti politikája, — ez a tárgya a Görög vonzó és folyamatos tollal, de nagy alapossággal (oláh forrás munkák felhasználásával is) megírt értekezésnek.

Kristóf György.

— „**Piscevics orosz tábornok vándorlásai és kalandjai**“ jelentek meg nemrég a Franklin-Társulat kiadásában, a szláv eredeti után *Huszár* Imre fordításában (Bpest, 1904. 8-adrét 325 lap). Piscevics emlékiratainak az kölesönöz reánk nézve különös érdekességet, hogy írója magyarországi szerb volt, a ki a szlavoniai határőrvidéken született (1731-ben), Szegeden tanult, majd az osztrák-magyar hadseregben (a szlavoniai határőrezredben) szolgált s francziák elleni hadjáratban a Rajna mellett, atyja oldalán, a ki százados volt. Ő 1746-ban lett hadnagygyá. A magyarok ez időben erélyesen követelték a szerb határőr ezredek feloszlatását, a mi miatt a szerb nég között nagy izgalom támadt és sokan kivándoroltak Oroszországba, a hol Erzsébet czárné letelepítette őket s katonai ezredekot alkotott belőlük.

A fiatal Piscevics is Oroszországba vágott és sok viszontagság után kivándorolt fiatal nevével Oroszországba. Igen érdekesen írja le a kivándorolt szerbek életét „*Új Szerbia*“ területén (a Bug és Dnyeszter között), a hol az 1741-ben kiköltözött *Horváth Iván* tábornok (Grassalkovich Antal keresztfia) parancsnoksága alatt, mások pedig *Sevics* tábornok alatt „*Szlaveno Szerbia*“ területén a

Donecz és Laguna mellett telepítettek le. Itt telepedett le Pisesevics is, mint lovaskapitány. Az oroszok a *magyar huszárságot* ez által iktatták be hadiszervezetükbe.

Nemsokára titkos megbízatással Magyarországra küldetett, hogy a montenegrói menekülteket a határőrvidékről Oroszországba szállítsa. Jellemző őszinteséggel írja le, mily rút visszaélések történtek ezzel az állítólagos montenegrói kivándorlással. Montenegróiak helyett mindenféle csöcseléket „csupa merő tolvajok és részeges korbhelyek“ hadát csöcsítette össze egy szélhámós montenegrói vladika s küldötte hozzá Triesztből, kiket aztán neki Magyarországon át Oroszországba kellett szállítania 1757-ben.

Pisesevics ezután udvari szolgálatban alkalmaztatott Erzsébet czárné környezetében. Nem sokára újabb megbízatással küldetett Erdélybe, hogy a czárné számára magyar lovakat vásároljon. Az emlékiratnak ez a része érdekelhet minket leginkább. Élénken írja le erdélyi útazását. Kolozsvárt 2 napig időzött; innen Szász-Fenesre ment gróf *Mikes* ménese megtekintésére. „Alig, hogy a lovakat megláttam, (úgymond) azonnal tisztába voltam magammal, hogy itt fogom bevásárlásaimat megtenni, mert az egész lóanyag gyönyörű és kifogástalan volt“. „Ilyen kifogástalan fajlovakat még soha se volt alkalmam látni“. Ki is válogatott vagy 20 darabot s elment megvenni a grófhhoz *Maros-Ujvárra*. Itt az öreg, büszke, zsémbes gróf barátságatlanul fogadja s szóba sem akar állni vele, mert úgy sem képes azokat megfizetni. Végre megegyeznek s 28 lóért fizetett 1380 aranyat. Visszatérő útjában a Beszkidekben szerencsétlenség érte: neje, kis fia Felső-Szvindiknél egy vízáradásba fúlt. Ő a lovakkal szerencsésen megérkezett Szentpétervárra s nagy örömet okozott a szép magyar lovakkal a czárnénak.

Az emlékirat utolsó része lengyelországi táborozását beszéli el Ponjatoszki Szaniszló királylyá választásakor. A nagyérdékű emlékiratnak kiadott része 1767-ig terjed. Ára 2 korona 50 fillér.

Római sírkő-lelet. A Torda helyén és határán feküdt Potaiassa romjaiból az utóbbi időben is több apróság került napfényre, melyek nagy részét *Téglás* István gyűjtötte egybe. Közlebről a Csetri György csizmadia mester szőlőjében egy terjedelmes sírkövet ástak ki és annak felírata egy oly érdekes kőokmány, mely Potaiassa város 1700 évek előtt élt polgármesteri családjára vonatkozik. A felírat a *Téglás* István megfektése szerint a *Valerius Maximus* potaissai polgármester 29 éves korában és három árva hátrahagyásával elhunyt leányára, *Veleria Maximillára* vonatkozik, kinek emlékére állították ezt a sírkövet, az édes apja, továbbá anyja *Valeria Mascilla* és gyászoló férje: *Piro Aelius Tertus decurio*.